

O'r ddrama gymdeithasol i'r pasiant: theatr yn y gyfnewidfa ddiwylliannol rhwng Cymru a gogledd-ddwyrain India¹

Lisa Lewis

Adran Theatr a Pherfformio, Prifysgol De Cymru

Cyflwynwyd: 27 Tachwedd 2018; Derbyniwyd: 2 Medi 2019

Crynodeb: Mae'r erthygl hon yn defnyddio theatr fel modd i fewnsyllu ar gyfnewidfa ddiwylliannol Cymru a Bryniau Casia a Jaiñtia a wreiddir yn hanes Cenhadaeth Dramor y Methodistaidd Calfinaidd Cymreig yng ngogledd-ddwyrain India rhwng 1841 ac 1969. Gan ganolbwyntio ar ddramâu Casi o'r cyfnod trefedigaethol yn ogystal ag enghraifft o berfformiad cenhadol a lwyfannwyd yng Nghymru yn 1929, cwestiynir i ba raddau y dylanwadodd canfyddiadau'r Cymry o theatr a'r ddrama ar berfformio brodorol Bryniau Casia, ac yn yr un modd, i ba raddau y dylanwadodd canfyddiad y cenhadon o India ar y syniad a'r gynrychiolaeth o'r wlad honno mewn portreadau perfformiadol ohoni yng Nghymru.

Allweddeiriau: Bryniau Casia, Casi, Khasi, India, cenhadon.

---

¹ Deillia'r erthygl hon o'r prosiect ymchwil 'Deialogau Diwylliannol Cymreig a Chasi' a noddwyd gan Ymddiriedolaeth Leverhulme. Defnyddiwyd dulliau ymarferol o feysydd theatr, ffilm ddogfen a cherddoriaeth, er mwyn archwilio'r gyfnewidfa ddiwylliannol rhwng Cymru a Bryniau Casia. Rwy'n ddyledus i'm cyd-weithwyr o Gymru ac India, Aparna Sharma, Lapdiang Syiem, Desmond Kharmawphlang, Helen Davies, Gareth Bonello a Rhys ap Trefor am eu cymorth gyda'r erthygl. Diolch hefyd i Gymdeithas Hanes Eglwys Bresbyteraidd Cymru a Dr Eryn M. White am ganiatâd i gyhoeddi delweddau o Archif Cenhadaeth Dramor y Methodistaidd Calfinaidd Cymreig, ac i Lyfrgell Genedlaethol Cymru am eu cymorth parod.

From social drama to the pageant: theatre in the cultural exchange between Wales and north-east India²

Summary: This article uses theatre as a lens in order to examine the cultural exchange between Wales and the Khasi and Jaiñtia Hills that is rooted in the history of the Welsh Calvinistic Methodist Overseas Mission present in north-east India between 1841 and 1969. Focusing on Khasi plays from the colonial period as well as an example of Welsh missionary performance staged in Wales in 1929, the article considers the extent to which Welsh conceptions of theatre and drama influenced native performances in the Khasi Hills, and correspondingly, to what extent the missionaries' perception of India influenced the idea and the representation of the country in Welsh performative portrayals.

Key words: Khasi Hills, Khasi, India, missionaries.

Rhwng 1841 ac 1969, lledaenodd presenoldeb Cenhadaeth Dramor y Methodistiaid Calfinaidd Cymreig ar draws gogledd-ddwyrain India: o Fryniau Casia a Jaiñtia i Sylhet (yng ngogledd Bangladesh bellach), Bryniau Lwshai (Mizoram bellach) a Bryniau Cachar. Mentrodd cannoedd o Gymry i'r maes yn athrawon, gwasanaethwyr meddygol a gweinidogion. Yn y fath sefyllfa drawsddiwyllyannol, gellid disgwyl cyfnewidfa ddiwylliannol gymhleth sy'n effeithio ar y naill gymuned a'r llall. Nid yw'n hawdd dadelfennu agweddau trawsddiwyllyannol a rhyngddiwyllyannol y berthynas, a hynny am ddau reswm. Yn gyntaf, cymathwyd diwylliant India a'r Gorllewin mewn ffyrdd nas gellir eu datod yn hawdd. Yn ôl yr hanesydd Ronald Inden, bu i'r Ewropeaid a'r Indiaid ffurfio ei gilydd: '*They have dialectically constituted each other*'.³ Cynigia'r datganiad hwn bersbectif i ddeall pa mor bwysig oedd India fel rhan o ddiffinio Ewrop ac America'r bedwaredd ganrif ar bymtheg a'r ugeinfed ganrif, ac mae'n bersbectif sy'n fwy cymhleth na'r hyn y mae ysgolheictod ffurfiol y Gorllewin wedi ei ganiatáu. Yn ôl Inden, roedd India'n llawer mwy na ffynhonnell cyfoeth trefedigaethol; yr oedd, ac y mae, yn rhan o'n cyfansoddiad:

India was (and to some extent still is) the object of thoughts and acts with which this 'we' has constituted itself.⁴

² This article stems from the research project 'Welsh and Khasi Cultural Dialogues', funded by The Leverhulme Trust, in which practical methodologies from the fields of theatre, documentary film, and music were used in order to examine the cultural exchange between Wales and the Khasi Hills. I am indebted to my co-researchers from India and Wales – Aparna Sharma, Lapdiang Syiem, Desmond Kharmawphlang, Helen Davies, Gareth Bonello and Rhys ap Trefor for their assistance with this article. Thanks also to the Historical Society of the Presbyterian Church of Wales and Dr Eryn M. White for permission to publish images from the Welsh Calvinistic Methodist Mission Archive, and the National Library of Wales for their assistance.

³ Inden, Ronald (2000), *Imagining India*, 2nd argraffiad (London: C. Hurst and Co), t. 3.

⁴ *ibid.*

Serch hynny, yn hanesyddol, tueddodd disgwrs Ewropeaidd wahanu'r 'Hunan' Ewropeaidd oddi wrth yr 'Arall' Indiaidd gan bwysleisio agweddau penodol yr Hunan, a hynny er mwyn perfformio goruchafiaeth un endid dros y llall.⁵ Creodd y ddeuliaeth hon broblem o safbwynt datblygu disgwrs, ac yn ôl Inden, nid yw'n bosibl newid ein hymarfer ysgolheigaidd ynglŷn â'r 'Arall' heb newid yr ymarfer hwnnw mewn perthynas â'n hunain.

Yn ail, mae hanes y berthynas neilltuol rhwng Cymru ac India yn parhau i gael ei ysgrifennu. Yn ôl yr hanesydd Aled Gruffydd Jones, nid yw hanes y Genhadaeth Gymreig yn India wedi canfod ei le yn gyfangwbl oddi mewn i hanes ôl-drefedigaethol Prydeinig yng Nghymru.⁶ Nodweddwyd hunaniaeth genedligol Gymreig wedi'r Ail Ryfel Byd gan wrthodiad o drefedigaethedd Prydeinig, ac oherwydd hynny:

Yr ydym yn anesmwyth gyda'r cyhuddiad, sydd ymhlyg ymhob dadl wrth-imperialaidd, fod cenhadon crefyddol, ac felly Cymru ein gwlad, wedi chwarae rhan allweddol yn y gwaith o ymestyn ac o gynnal yr Ymerodraeth.⁷

O ganlyniad, mae'r hanes yn weddol anhysbys y tu hwnt i lenyddiaeth gan y Genhadaeth. Ar ben hynny, mae'r awgrym mai asiant imperialaeth oedd y Genhadaeth yn golygu bod y drafodaeth wedi tueddu i danbrisiu neu anwybyddu arwyddocâd y gyfnewidfa ddiwylliannol. Mae ffordd i fynd eto i ddinoethi sgil-ffeithiau trawsddiwylliannol y Genhadaeth yng ngogledd-ddwyrain India a'r modd y bu i'w haelodau ddylanwadu ar y canfyddiad o India yng Nghymru.

Disgrifia'r hanesydd Andrew Porter baradocs sylfaenol ym mherthynas cenadaethau Protestannaidd o Brydain â'r Ymerodraeth Brydeinig. Gwnaethpwyd penderfyniadau brodorol oddi mewn i'r fenter genhadol, ac mewn sawl cyd-destun lleol roedd y ganolfan genhadol yn feithrinfa ar gyfer gwrthsefyll imperialaeth. Esgorodd hyn ar broses o gyfnewid diwylliannol nad oedd o reidrwydd yn adlewyrchu anghyfartaledd grym y berthynas drefedigaethol. Casgliad Porter yw y bu cenadaethau o Brydain yn gymharol wan fel cyfrwng ar gyfer imperialaeth ddiwylliannol ond yn hynod ddylanwadol fel cyfrwng ar gyfer newid diwylliannol, ac awgryma bod sawl cenhadaeth yn India wedi helpu i feithrin y syniadau a arweiniodd at gwmp yr Ymerodraeth, heb sôn am alluogi'r ymdeimlad o genedlaetholdeb gwleidyddol brodorol.⁸ Felly hefyd ym mherthynas y cenhadon o Gymru a phobl Bryniau Casia a Jaiñtia; mae gorolwg ar allbynnau'r gyfnewidfa ddiwylliannol hon, ynghyd â natur wrthwynebus a dadleugar nifer o'r testunau, yn awgrymu i'r Genhadaeth

⁵ *ibid.*

⁶ Jones, Aled (2003), 'Welsh Missionary Journalism in India, 1880–1947', yn Codell, Julie F. (gol.), *Imperial Co-histories: National Identities and the British and Colonial Press* (Llundain: Associate University Presses), t. 242.

⁷ Jones, Aled Gruffydd (1998), "Meddylier am India", tair taith y genhadaeth Gymreig yn Sylhet, 1887–1947', *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion 1997*, 4, 85.

⁸ Porter, Andrew (2004), *Religion versus empire? British Protestant missionaries and overseas expansion, 1700–1914* (Manchester: Manchester University Press), tt. 316–30.

annog amryfal fynegiannau o genedligrwydd. Galluogwyd hyn drwy gynnig fframwaith newydd ar gyfer dysg a mynegiant yn hytrach na thrwy ddyrchafu traddodiadau cynhenid. Gellir dadlau bod hynny'n ymyrraeth i'w feirniadu, ond byddai gwneud hynny'n anwybyddu un o brif nodweddion y Genhadaeth, yr hyn y mae'r hanesydd Lamin Sanneh yn ei alw'n 'drosiadwyedd' (*translatability*), sef y broses radical o ddiwygio ac adnewyddu diwylliannol a ysgogir gan ddealltwriaeth frodorol.⁹

Yn y Genhadaeth Gymreig ym Mryniau Casia a Jaiñtia, ysgogwyd y broses o drosiadwyedd gan y ffaith bod y cenhadon wedi mabwysiadu ieithoedd brodorol a bod gan nifer fawr ohonynt ddealltwriaeth gysefin o berthynas eu hiaith gynyddol leiafrifol eu hunain mewn perthynas â Saesneg y wladwriaeth Brydeinig. At hynny, gellir ychwanegu safle cyfatebol (o fath) y naill gymuned a'r llall fel carfannau lleiafrifol neu arwahanol ar gyrion canolfannau grym imperialaidd.¹⁰ Mae i'r cyfnewid agweddau mymlol, sy'n galluogi cymhariaeth o ddau ddiwylliant dan gysgod grymoedd cenedlaethol a threfedigaethol amgenach. Serch hynny, nid oes modd ystyried y berthynas rhwng y Cymry a'r bobl Casi fel un hafal o safbwynt perthnasau grym mewn unrhyw ffordd, oherwydd cydestun ehangach India yn y cyfnod trefedigaethol a safle paradocsiaidd Cymru o fewn yr Ymerodraeth Brydeinig. O ganlyniad, mae mewnsyllu ar gynnyrch diwylliannol y ddau ddiwylliant mewn perthynas â'i gilydd yn dadlennu agweddau ar y profiad trefedigaethol o bersbectifau gwahanol ac yn cymylu'r ddeuliaeth syml rhwng y drefedigaeth a'r trefedigaethwr.

Amlyga'r corff o waith sylweddol sy'n ganlyniad i'r gyfnewidfa ddiwylliannol (yn ysgrifau a llythyrau, emynau, cofiannau, barddoniaeth, dramâu, nofelau, paentiadau, darlithoedd, ffilmiau a ffotograffau) bod prosesau rhyngddiwylliannol wedi effeithio ar amrediad eang o gynnyrch diwylliannol yn y cyfnod trefedigaethol a thu hwnt. O'r holl allbynnau, rhydd theatr a'r ddrama fewnwelediad arbennig i berthnasau trawsddiwylliannol am fod theatr yn weithred dorfol sy'n trafod sefyllfa cymuned neilltuol mewn cyfnod penodol. Y mae hefyd yn ddigwyddiad cymdeithasol sy'n ymgorffori perthnasau rhyngddiwylliannol yn ei hanfod. O achos hyn, cynigia theatr lens arbennig ar gyfer trafod natur rhyngddiwylliannol y gyfnewidfa rhwng cymunedau Cymru a gogledd-ddwyrain India. I ba raddau, felly, y dylanwadodd ymarfer theatraidd y Cymry ar strwythurau perfformio brodorol Bryniau Casia a Jaiñtia? Ac ym mha ffordd y bu i ganfyddiad y cenhadon o India ddylanwadu ar y gynrychiolaeth o'r wlad mewn perfformiadau yng Nghymru? Mae natur y cyfnewid perfformiadol a chymhlethdod

⁹ Sanneh, Lamin (1993), *Translating the Message: The Missionary Impact on Culture* (New York: Orbis Books).

¹⁰ 'Llwyth Rhestredig' swyddogol yw'r bobl Casi, a chanddynt system weinyddol yn seiliedig ar drefniannau llwythol traddodiadol a gydnabyddir o dan Chweched Siartr Cyfansoddiad India. Dyfernir ardal yn un 'lwythol' pan fo mwy na 50% o'r bobl yn perthyn i lwythau. Pobl frodorol Bryniau Casia yw'r bobl Casi, yn ôl diffiniad Gweithgor y Cenhedloedd Unedig ar Boblogaethau Brodorol, sy'n datgan mai poblogaethau yw'r rhain a chanddynt wreiddiau mewn cymunedau a thiriogaethau cyn-drefedigaethol. Gan fod holl ddinasyddion India yn cael eu hystyried yn 'frodorol', defnyddir y term 'llwythol' yng Nghyfansoddiad India er mwyn disgrifio pobl fel y Casi. Yn 2011, roedd poblogaeth India yn 1.24 biliwn gyda 104.3 miliwn [8.6%] yn perthyn i Lwythau Rhestredig. Yng nghyfrifiad 2011, roedd gan dalaith Meghalaya boblogaeth o 2.9 miliwn, gydag 86% yn aelodau o Lwythau Rhestredig.

y gyfnewidfa dros amser yn golygu nad oes ateb syml i'r cwestiynau hyn. Prin yw'r sôn am theatr yn yr archif genhadol, ond gwyddom, serch hynny, bod gweithgaredd theatraidd yn gynyddol bresennol ym Mryniau Casia a Jaiñtia yn y cyfnod dan sylw, yn sgil ac er gwaethaf presenoldeb y Genhadaeth. Dengys y ffilmiau cenhadol bod perfformio straeon Beiblaidd ar ffurf golygfeydd byrion, a elwid yn *Ka Skit*, yn rhan o addysg yr ysgolion cenhadol, fel yn yr ysgol Sul yng Nghymru. Byddai'r cenhadon hefyd yn llwyfannu dramâu miragl a phasiantau dros y Nadolig a'r Pasg, a chynhaliwyd eisteddfodau.¹¹ Ond yn gyffredinol, ar wahân i'r defnydd o'r ddrama at bwrpasau addysgiadol, ystyrid y theatr gyhoeddus ym Mryniau Casia yng nghyfnod cynnar y Genhadaeth yn wrthodedig. Serch hynny, datblygodd theatr ar y Bryniau fel rhan o'r profiad trefedigaethol ac fel adwaith iddo, a datblygodd y ddrama fel cyfrwng ysgrifenedig o ganlyniad i addysg genhadol. Amlyga'r ddrama Gasi dyndra rhyngddiwylliannol sy'n deillio o ledaeniad moderniaeth yng ngogledd-ddwyrain India ac mae'n gyfrwng i drafod y newid mawr mewn cyflyrau byw a meddwl o ganlyniad i systemau addysgiadol a chymdeithasol Prydeindod.

Cenhadwr cyntaf Cenhadaeth Dramor y Methodistiaid Calfinaidd Cymreig yn India oedd Thomas Jones (1810–1849) o Aberriw. Yn 1841, cyrhaeddodd Jones a'i wraig Ann (1812–1845), bentref Cherrapunji (Sohra heddiw) yn nwyrain Bryniau Casia, gorsaf fynyddig i'r *East India Company*, a rhan o dalaith Assam. Nid Thomas Jones oedd y cenhadwr cyntaf yn yr ardal, na'r cyntaf i gyflwyno testun ysgrifenedig, ond ef oedd yr un a lwyddodd i greu traddodiad llythrennog a barhaodd, gan gychwyn ar y broses o safoni'r iaith Gasi, iaith ag iddi draddodiad llafar hynafol.¹² Yr hyn sy'n unigryw am ei broses drawsieithu orgraffyddol yw iddo ddefnyddio orgraff y Gymraeg er mwyn cwmpasu synau'r iaith Gasi. Dechreuodd gyfieithu'r Beibl i'r iaith Gasi, gwaith a gwblhawyd gan eraill erbyn 1891. Cafwyd *An Introduction to the Khasia Language* gan y cenhadwr William Pryse yn 1855, ac *A Grammar of the Khasi Language* gan y cenhadwr Hugh Roberts yn 1891. Ond y cenhadwr John Roberts (1842–1908), o Gorris, a gyrhaeddodd Fryniau Casia yn 1871, a ystyrir yn 'dad llenyddiaeth Gasi'.¹³ Roedd ei werslyfrau darllen ('*Khasi Readers*') yn cynnwys straeon, chwedlau, ysgrifau, barddoniaeth a chân, a'i gyfieithiad enwog o 'Mae Hen Wlad Fy Nhadau', '*Ri Khasi Ri Khasi*' (Gwlad Casi, Gwlad Casi). Bardd a chyfieithydd o fri oedd John Roberts, a throsiodd lawer o destunau a fu'n allweddol i ddatblygiad llenyddiaeth Gasi, yn cynnwys *Pilgrim's Progress* gan John Bunyan (1678), *A Psalm of Life* gan H. W. Longfellow (1838), a *Burial of Moses* gan Cecil Frances

¹¹ Cynhaliodd John Pengwern Jones yr Eisteddfod 'Indiaidd' gyntaf yn Sylhet yn 1901, y cyntaf o nifer (a gynhaliwyd yn Saesneg). Yn ddiweddarach, cynhaliodd Helen Rowlands hefyd eisteddfodau yn Karimganj (mewn Bengali). Gweler Lloyd, J. Meirion (1989), *Hanes Cenhadaeth Dramor Eglwys Bresbyteraidd Cymru, Y Bannau Pell: Hanes Cenhadaeth Mizoram* (Caernarfon: Gwasg Pantycelyn) t. 7.

¹² Cyfieithwyd y Testament Newydd i'r iaith Gasi yn 1813 gan y cenhadwr Krishna Chandra Pal (1764–1822), yr Hindŵ cyntaf yn India i droi'n Fedyddiwr. Defnyddiodd sgript Fengalaidd, ond ni chydiodd y cyfieithiad.

¹³ Lyngdoh, R. S. (1973), *Soso Tham Birth Centenary Celebrations Souvenir, 1873–1973* (Shillong: Soso Tham Birth Centenary Committee), t. 49.

Alexander (1856), a elwir yn gampweithiau yn yr iaith Gasi.¹⁴ Ystyrir Roberts yn llenor a chanddo ddealltwriaeth empathetig ddofn o'r diwylliant Casi, ac amlyga ei waith iddo ddirnad pwysigrwydd y traddodiad llafar; cyhoeddodd batrymau barddoni brodorol fel y *Phawar* (math o lafarganu ar odl), *ki ktien kynnoh* (geiriau dynwardol, tebyg ac adleisiol), *ki jingsneng tymmen* (diarhebion), a *ki ktien ia hap* (cyfystyrebion). Yr oedd i'r deunydd hwn, a gyhoeddwyd yn y pedwerydd gwerslyfr, agwedd ryngddiwylliannol gref, gyda'r bobl Casi yn darllen eu diwylliant eu hunain trwy gyfrwng gwyddor a diwylliant ddwâd, mewn crochan llenyddol a gyfunai dueddiadau imperialaidd Prydeinig, safbwyntiau diwylliannol Cymreig a chynnyrch traddodiadol llên gwerin Bryniau Casia. Gwerslyfrau Roberts, i raddau helaeth, yw tarddiad traddodiad llenyddol y bobl Casi, yn nofelau, ysgrifau, barddoniaeth a dramâu.

Ystyrir John Roberts yn arloeswr y ddrama Gasi am iddo gyfieithu darnau dethol o *Julius Caesar* a'u cynnwys yn ei werslyfrau.¹⁵ Yr oedd y defnydd o Shakespeare yn adlewyrchu tueddiadau Prydeinig meddylfryd addysgiadol y cyfnod. Cafwyd cyfieithiadau di-rif o waith Shakespeare ar gychwyn y mudiad drama yng Nghymru hefyd ac roedd amlygrwydd yr ysgrifennu amdano mewn cyfnodolion fel *Y Traethodydd* yn arwydd o bresenoldeb cynyddol diwylliant Seisnig mewn ysgrifennu Cymraeg.¹⁶ Efelychwyd dramâu hanesyddol Shakespeare fel delfryd a berthynai i'r safiad imperialaidd yr oedd modd gweld datblygiad Cymreictod oddi mewn iddo, e.e. dramâu hanesyddol *Owain Glyndŵr* (1879) a *Llywelyn Ein Llyw Olaf* (ysgrifennwyd rhwng 1882 a 1883) gan Beriah Gwynfe Evans.¹⁷ Yng ngwaith John Roberts, canfyddir yr un meddylfryd rhyddfrydol ynglŷn â datblygiad gwareiddiad Casi oddi mewn i Brydeindod, a cheir ganddo gymeradwyaeth o'r math o ddysg hunanddiwygiadol a gaed yng Nghymru.¹⁸ Y bwriad oedd trwytho'r Casi, fel Cristion ac aelod o'r byd modern, yn y syniadau a oedd yn allweddol i strategaeth 'ddiwyllio' y Gorllewin. Mae llythyrau Roberts at fwrdd y Genhadaeth yn rhestru'r llyfrau i'w danfon ato yn India – testunau sy'n cadarnhau'r cyflwr meddwl Prydeinig: *History of England* gan Thomas Babington Macaulay, *Essay on*

¹⁴ Cyfieithodd Roberts *Ka Jingiaid U Pilgrim* yn rhannol erbyn 1895; gorffennwyd y cyfieithiad yn gyfan gan ei weddw Sidney Margaret Roberts a Mondon Barch yn 1910.

¹⁵ Ymddangosodd ei gyfieithiad o ddarnau o *Julius Caesar* (golygfa rhwng Brutus a Cassius, Act 2:2; ac araith Mark Anthony, Act 3:2) yn *Ka Khasi Fourth Reader* neu *Ka Kot Pule Basaw* (*Llyfr Darllen Pedwar*, 1896). Yn ôl S. S. Majaw, cyfieithodd Roberts fersiwn golygedig Ralph E. C. Haughton o *Julius Caesar*, yn hytrach na'r gwreiddiol. Majaw, S. S. (1982), *Ki Syrwet Jingshai* (Shillong: Scorpio Printers). Roedd yn arferiad i olygu Shakespeare mewn modd penodol iawn ar gyfer addysg yn India, ac yno, yn hytrach na Phrydain, y dechreuwyd dysgu Shakespeare mewn ysgolion a'i ddefnyddio i bwrpasau 'diwyllio'. Gweler Viswanathan, Gauri (1989), *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India* (New York: Columbia University Press).

¹⁶ Williams, Ioan (2006), *Y Mudiad Drama yng Nghymru 1880–1940* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 5–6.

¹⁷ Williams, *Y Mudiad Drama yng Nghymru 1880–1940*, t. 37.

¹⁸ Mewn llythyr at ysgrifennydd Bwrdd y Genhadaeth Dramor, dywedodd John Roberts: '*I am an Imperialist to the backbone. I must confess that I lack utterly the faculty to understand how any intelligent Britisher can be otherwise*'. (21 Ebrill 1900, LIGC, CMA 27239). Yn ôl Jones, Dafydd A., mae amwysedd i arwyddocâd y gosodiad hwn; gweler Jones, Dafydd A. (2015), "'I am an Imperialist to the Backbone': the Reverend Dr John Roberts (1842–1908)", *Cylchgrawn Hanes y Methodistiaid Calфинаidd*, 39, 69.

Human Understanding gan John Locke, *Lamb's Tales from Shakespeare* a *Reflections on the French Revolution* gan Edmund Burke, *Life of Nelson* gan Robert Southey, a holl weithiau Coleridge, Tennyson, Burns, Milton a Shakespeare.¹⁹ Y testun sy'n codi'n fynych yn llythyrau John Roberts yw *Hamlet*; gofynnodd am gopiau o'r ddrama hon droeon. Roedd Shakespeare yn amlwg yn ganolog.

Yr oedd i Shakespeare le arbennig eisoes yn natblygiad theatr Brydeinig ac Indiaidd ym Mengâl drefedigaethol. Yn y ddeunawfed ganrif, pan oedd yr Ymerodraeth Brydeinig yn y broses o gryfhau ei gafael ar India, canolwyd grym mewn trefi a phentrefi neilltuol a darparwyd arlwy theatraidd ar lun yr hyn a gafwyd yn Llundain, er mwyn rhoi adloniant i ddinasyddion a milwyr Prydeinig a wasanaethai yno. Yn theatrau Prydeinig Calcutta, *The Playhouse* (1753) a'r *New Playhouse* neu *Calcutta Theatre* (1775–1808), perfformiwyd y dramâu a welid ar lwyfannau Lloegr: gweithiau Philip Massinger, Thomas Otway, William Congreve, George Farquhar, Richard Brinsley Sheridan a Shakespeare. Canolfannau cymdeithasol oedd y theatrau hyn, a thrwyddynt lledaenwyd syniadau, moesau a gwerthoedd Prydeinig. Erbyn dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg, gyda gwaith Shakespeare yn destunau gofynnol yn ysgolion a cholegau Calcutta a noddwyd gan yr *East India Company*, buan y daeth y dramâu'n ganolog i ddiddordeb yr Indiaid dosbarth canol addysgiedig mewn llên Saesneg.²⁰ Fel hyn y cafodd theatr lafar (h.y. a seilir ar eiriau, yn wahanol i theatr India ar y pryd) a gwaith Shakespeare yn benodol, ddylanwad anochel ar y symudiad diwylliannol a chymdeithasol a elwir yn 'Ddadeni Bengâl', a fyddai'n effeithio ar ddatblygiad theatr y gymdeithas Gasi yn ddiweddarach.²¹

Cyn trafod traddodiad perfformio Bryniau Casia yng nghyfnod John Roberts, dylid sôn ychydig am y dylanwadau theatraidd a fu'n rhan o'r symudiad diwylliannol hwn ym Mengâl drefedigaethol. Parodd y symudiad o 1795 hyd chwarter olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg, ac roedd ei ddylanwad yn bellgyrhaeddol. Roedd y symudiad yn ymdrech i adfer diwylliant India fel traddodiad sanctaidd hynafol, ac i'w amddiffyn yn erbyn goruchafiaeth drefedigaethol. Ar yr un pryd, fe'i nodweddyd gan edmygedd o'r diwylliant trefedigaethol a

¹⁹ Llythyrau dyddiedig 3 Rhagfyr 1901 a 25 Hydref 1902, Ffeil John Roberts (LIGC, CMA 27238, II).

²⁰ Gweler Trivedi, Poonam, a Bartholomeusz, Dennis (goln.) (2005), *India's Shakespeare: Translation, Interpretation, and Performance* (Newark: University of Delaware), a Mukherjee, Sushil Kumar (1982), *The Story of the Calcutta Theatres 1753–1980* (Calcutta a New Delhi: Sterling Publishers), t. 12.

²¹ Roedd y ffenomenon a elwir yn 'Ddadeni' Bengâl neu 'Ddadeni' Indiaidd yn ffrwydriad diwylliannol o ganlyniad i ryngweithio syniadaethol a chelfyddydol ym Mengâl drefedigaethol dros gyfnod hir. Cafwyd beirnadaeth o'r term 'Dadeni' i ddisgrifio'r symudiad hwn am ei fod yn awgrymu estyniad o hanes Gorllewinol a meddylfryd trefedigaethol. Gweler Singh, Namvar, 'The Nineteenth century Indian Renaissance: myth or reality?', yn Sing, Avadesh K., *Indian Renaissance Literature* (New Delhi: Creative Books), tt. 53–79.

Er y pellter rhwng Calcutta (canolbwynt y symudiad hwn) a Shillong, roedd perthynas hanesyddol ddofn rhwng pobl y Bryniau a phobl y gwastadedd. Ar ben hynny, sefydlodd strwythurau mewnol Prydeinig gysylltiad rhwng Calcutta, prifddinas yr Ymerodraeth Brydeinig, a threfi fel Shillong, pencadlys gweinyddiaeth Prydain yn Assam a gorsaf fynyddig o bwysigrwydd strategol. Yng Nghalcutta y byddai'r cenhadon cyntaf yn glanio gan aros ysbaid yno, cyn teithio ar yr afon Ganga a dringo'r mynyddoedd i Fryniau Casia.

chan ymdrech i'w gymathu. Roedd yn fodd i ddsbarth canol Bengâl hawlio eu hunaniaeth ddiwylliannol er gwaethaf ymlediad Prydeindod, a gwnaethpwyd hynny drwy drawsblannu syniadau o un diwylliant i'r llall, symudiad a ddisgrifir gan Sudipto Chatterjee fel *'the grafting of a foreign culture on to that of a more-than-willing native culture'*.²² Ni châi brodorion Bengâl fynychu theatrau Prydeinig Calcutta, ond serch hynny, amlygodd y canolfannau hyn fod theatr yn medru cynnal traddodiadau diwylliannol, ac y gellid meithrin hunaniaeth genedligol drwyddi. Yn ôl Chatterjee, roedd i'r hunaniaeth Fengalaidd newydd a ddatblygodd rhwng 1831 a 1859 ddwy nodwedd arbennig, sef tuedd ddiwygiadol 'Sansgritaid' a thuedd i 'Orllewineiddio'.²³ Dilynai'r dramâu newydd batrymau drama Sansgrit, a ystyrir yn ddrama glasurol gyfwerth â Shakespeare.²⁴ Erbyn 1831, sefydlwyd Theatr Hindŵaidd yn nghartref Prasanna Kumar Tagore yng Nghalcutta, y theatr Orllewinol gyntaf a reolwyd gan Indiaid ac ar gyfer cynulleidfa Indiaidd.²⁵ Ar y noson agoriadol, llwyfannwyd pumed act *Julius Caesar* Shakespeare ac act gyntaf y ddrama Sansgrit o'r seithfed ganrif, *Uttara Rama Charita* gan Bhababhuti, mewn cyfieithiad Saesneg gan John Wilson.²⁶ Dyma gyfnod yr hyn a elwir gan Namrata Pathak yn 'theatr baralel',²⁷ pan gafwyd addasiadau niferus mewn cymysgedd o Sansgrit a Bengaleg.

Roedd twf y *Babu*, dosbarth canol o weision sifil Bengâl a gafodd addysg Brydeinig, wedi creu'r sefyllfa berffaith ar gyfer datblygiad y theatr Fengalaidd, ac erbyn yr 1840au cododd sawl theatr yn ardaloedd brodorol Bengâl (Calcutta yn bennaf) mewn gwrthymateb i theatrau Prydeinig y ddinas. Ysgrifennwyd y dramâu cyntaf drwy gymathu technegau ysgrifennu a llwyfannu'r theatrau Seisnig, gyda rhai ohonynt yn gyfieithiadau o'r Saesneg ac eraill o ddramâu Sansgrit. Erbyn 1867, cafwyd cynnydd sylweddol yn nifer y dramâu Bengalaidd,²⁸ a gwelwyd cryn gymysgedd rhwng ffurfiau dramataidd Bengalaidd a Phrydeinig, math o syncretistiaeth ddiwylliannol a nodwedda'i'r cyflwr trefedigaethol, e.e. *Bhanumati Chittabilas* (1853) (*The Merchant of Venice*) a *Charumukhi-Chittahara* (1863) (*Romeo and Juliet*) gan Harachandra Ghosh. Gwelir y syncretistiaeth hon ar waith yng ngeirfa'r

²² Chatterjee, Sudipto (1995), 'Mise-en(colonial)-scène: The Theatre of the Bengal Renaissance', yn Gainor, J. Ellen (gol.), *Imperialism and Theatre: Essays on World Theatre, Drama and Performance* (Llundain: Routledge), t. 20.

²³ Chatterjee, 'Mise-en(colonial)-scène: The Theatre of the Bengal Renaissance', t. 23.

²⁴ Dyrchafwyd Sansgrit fel iaith glasurol hynafol gan William Jones, yr 'Orientalydd cyntaf' (1746–1794). Roedd Jones yn farnwr yr Uchel Lys yng Nghalcutta, yn arbenigwr ar Berseg, ac yn gyfaill i Warren Hastings (1732–1818), Llywodraethwr Cyffredinol cyntaf Bengâl. Credai fod ieithoedd y Gorllewin a Sansgrit yn hanu o'r un gwreiddyn Indo-Ewropeaidd ac y byddai astudio testunau o India yn cyfoethogi llenyddiaeth y Gorllewin. Sefydlodd *The Asiatic Society of Bengal* yn 1784. Cyfieithodd y ddrama *Sakuntala* gan Kalidasa i'r Saesneg yn 1789, drama a gafodd ddylanwad aruthrol ar theatr a llenyddiaeth Ewrop.

²⁵ Ar y llwyfan hwn yn nhŷ ei dad y byddai un o brifeirdd India, Rabindranath Tagore, yn perfformio am y tro cyntaf.

²⁶ Bhavabhuti, dramodydd a bardd o'r wythfed ganrif. Yn y ddrama *Uttar Ram Charit*, rhoddir hanes Rama o'i goroni hyd at alltudiaeth Sita ac aduniad y ddau drachefn. Orientalydd a chenhadwr Eglwys yr Alban yn Bombay oedd John Wilson (1804–1875) a sefydlodd Goleg Wilson a Phrifysgol Mumbai.

²⁷ Pathak, Namrata (2015), *Trends in Contemporary Assamese Theatre* (India: Partridge), t. 12.

²⁸ O 35 o ddramâu yn 1860 i 82 erbyn 1867, gweler Chatterjee, 'Mise-en(colonial)-scène: The Theatre of the Bengal Renaissance', t. 23.

theatr werin boblogaidd, *Jatra*,²⁹ a fabwysiadwyd er mwyn disgrifio agweddau llwyfannu theatr Bengâl drefedigaethol, e.e. *janantike* (meddwl yn uchel) ar gyfer neilleb; *rangabhumi* (gofod perfformio) ar gyfer llwyfan bwa proseniwm; *swagata* (i'w hunan) ar gyfer ymson.³⁰ Roedd *Jatra*, ffurf a ddirmygwyd gan Brydeinwyr a'r dosbarth canol Indiaidd, ar gynydd drwy Assam (yn cynnwys Bryniau Casia a Jaiñtia), Bengâl, Bihar, Orissa a Tripura.³¹ Ers yr unfed ganrif ar bymtheg, perfformiwyd y theatr grefyddol hon yn yr awyr agored gyda'r gynulleidfa o amgylch y digwydd. Erbyn diwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, fe'i seciwlareiddiwyd a'i llwyfannu mewn theatrau bwa proseniwm trefedigaethol a adeiladwyd fel rhan o symudiad diwylliannol Bengâl, ac addaswyd y ddrama er mwyn gweddu i'r bensaerniaeth theatraidd newydd. Erbyn hynny hefyd roedd *Jatra*, a fodola'i'n wreiddiol fel ffurf lafar, yn bodoli fel drama ysgrifenedig. Ar ei newydd wedd, trowyd y ddrama gerddorol a hwyliog yn declyn i drafod y cyd-destun cymdeithasol a gwleidyddol cyfredol mewn modd deifiol, a chafodd *Jatra* ei derbyn gan ddsbarth canol Bengâl a chan y symudiad gwrthdrefedigaethol.³² Erbyn sefydlu Theatr Genedlaethol Bengâl yn 1872, theatr frodorol gyhoeddus (yr oedd modd prynu tocyn ar gyfer perfformiadau), roedd *Jatra* yn rhan o draddodiad theatr fodern India, ac yn y 1920au a'r 1930au fe'i defnyddiwyd er mwyn lledaenu'r neges dros annibyniaeth.

Roedd y Casiaid a addygwyd gan John Roberts yn gyfarwydd â diwylliant perfformio'r Bryniau, a oedd yn gyfuniad o arferion defodol a wreiddir yn y grefydd *Niam Khasi*, traddodiadau dawnsio a chanu a storïau cynhenid, yn ogystal â ffurf ddramataidd sy'n cael ei holrhain yn ôl i gyfnod *Syiem* neu lywodraethwyr ardal Jaiñtiapur, hen deyrnas yn cwmpasu'r Bryniau ac ardal Sylhet yn yr unfed ganrif ar bymtheg.³³ Byddai'r boblogaeth yn Jaiñtiapur yn un gymysg, yn cynnwys pobl o'r bryniau a'r gwastadedd, a Hindŵiaid a Mwslimiaid Bengalaidd. Credir i'r arweinwyr hyn ildio eu ffydd draddodiadol ac ymroi i Hindŵaeth, ac mai dyma sydd i gyfrif am bresenoldeb traddodiadau perfformio, cerddoriaeth a chwedloniaeth Hindŵaidd mewn dramâu gwerin Casi poblogaidd, sydd i bob pwrpas yn fath ar *Jatra*. Dynion yn unig a fyddai'n chwarae rhannau cymeriadau benywaidd yn y

²⁹ *Jatra* neu *Yatra* ('taith' yn yr iaith Sansgrit). Cyfeirio at berfformio gorymdeithiol mewn gŵyl grefyddol y mae'r 'daith' a chredir i ddarnau o ddigwydd dramataidd yn portreadu bywyd y duwiau Hindŵaidd gael eu cyflwyno'n raddol i'r orymdaith. Gweler Lal, Ananda (gol.) (2009), *Theatres of India: A Concise Companion* (Oxford: Oxford University Press), tt. 245–248, a Savarese, Nicola (2010), *Eurasian Theatre: Drama and Performance Between East and West from Classical Antiquity to the Present* (Llundain: Routledge), tt. 253–8.

³⁰ Chatterjee, Sudipto (2007), *The Colonial Staged: Theatre in Colonial Calcutta* (Llundain a Calcutta: Seagull Books), t. 95.

³¹ Rubin, Don et al. (2001), *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre: Asia/Pacific* (Llundain: Routledge), tt. 133–4.

³² Das Gupta, Hemendra Nath (1988), *The Indian Stage* (New Delhi: Gian Publishing House), t. 139.

³³ O'r gwastadedd islaw'r Bryniau yr oedd y deyrnas yn hanu, ond yn raddol symudwyd ei phencadlys i'r gogledd ac i Nartiang ym Mryniau Jaiñtia yn ystod yr haf, ac i ddinas Jaiñtiapur, islaw Bryniau Jaiñtia, ger Sylhet, yn y gaeaf. Er nad yw dinas Jaiñtiapur yn bodoli bellach, ceir ardal weinyddol (*Upazila*) yng ngogledd Bangladesh o'r un enw ac yn yr un ardal ag y lleolwyd y ddinas.

Ffigwr 1: Neuadd gymunedol a'i theatr bwa proseniwm, pentref Mawlyngbna, Bryniau Casia.

Ffigwr 2: Baner y *Seng Khasi* uwchben y llwyfan: 'Ka niam tynrai jong u long shuwa hangi ka tuid duh mynta ia la ka jong to sngew sarong' ('Mae gwreiddiau crefyddol ein cyndeidiau yn dal i lifo yn ein gwythiennau heddiw. Byddwch falch o'r hyn sy'n eiddo i chi').

Lluniau: Lisa Lewis. Gyda diolch i gymuned Mawlyngbna.

theatr Gasi hyd 1960, elfen o'r perfformiad a olrheinir yn ôl at ddylanwad theatr Hindŵaidd teyrnas Jaiñtiapur.³⁴

Yng nghyfnod y Genhadaeth felly, roedd Shillong, tref strategol bwysig i'r weinyddiaeth Brydeinig yn Assam, yn ferw o ddylanwadau Prydeinig a Bengalaidd, yn ogystal â thraddodiadau Casi cynhenid. Gellid ystyried y theatr yno yn gymathiad o'r *Jatra* poblogaidd, technegau theatr Bengâl, bywiogrwydd y traddodiad llafar Casi, ynghyd ag ymwybyddiaeth o lenyddiaeth a drama 'Brydeinig' (h.y. Seisnig) a gefnogwyd yn rhannol drwy addysg y system genhadol.

Ymddangosiad y ddrama Gasi

Gellid olrhain y ddrama Gasi ysgrifenedig i ymddangosiad *Ka Seng Khasi* (y Gymdeithas Gasi) a sefydlwyd yn Shillong yn 1899 er mwyn gwrthsefyll effeithiau Prydeindod (ac i raddau, dylanwadau'r Genhadaeth Fethodistaidd) ar ddiwylliant Casi. Cychwynwyd y gymdeithas gan garfan o ddynion ifanc, ac yn eu plith Jeebon Roy (1838–1903), gwas sifil yn y weinyddiaeth Brydeinig a ddylanwadwyd gan symudiad diwylliannol Bengâl.³⁵ Sefydlwyd *Ka Seng Khasi* mewn cydweithrediad a'r *Young Men's Christian Association* (YMCA), a mudiad Hindŵaidd diwygiadol y *Bramo Samaj*.³⁶ Eu hamcan oedd lledaenu addysg ddiwylliannol 'draddodiadol', yn cynnwys ystod eang o arferion Indiaidd, a fawrygid er mwyn gwrthsefyll effeithiau dinistriol y diwylliant Prydeinig. Yn y cyd-destun hwn, roedd y diwylliant Casi ond yn un agwedd ar hunaniaeth Indiaidd gyfansawdd. Trefnodd y gymdeithas hyfforddiant cerddorol Indiaidd ar y *tabla*, y *sitar* a'r harmoniwm yn hytrach nac offerynnau traddodiadol Casi fel y *duitara*, a rhoddwyd dosbarthiadau drama-ddawns Hindi draddodiadol. I neuadd y *Seng Khasi* y deuai cwmnïau theatr o Galcutta i lwyfannu eu gwaith, ac yma hefyd y cafwyd dosbarthiadau Saesneg a Bengaleg ar gyfer aelodau'r gymdeithas.

Yn nwylo'r *Seng Khasi*, roedd y ddrama newydd yn ffurf gymdeithasol hyfyw a ddathlai foesau a thraddodiadau'r Casi yng nghyd-destun diwylliant Hindŵaidd gyfannol India. Llwyfannwyd y gwaith mewn neuaddau drama yn Shillong, fel y *Khasi Native Club*, ac yn ddiweddarach y *Shillong Panora Club*, a dau o feibion Jeebon Roy, sef Hari Charan Roy (1863–1913) a Dino Nath Roy (1869–1935), oedd y dramodwyr blaenllaw. Eu nod

³⁴ Swer, Bevan (2005), *Khasi Drama: Its Origin and Development* (Shillong: Khasi Book Stall), tt. 36–7. Ceir heddiw ŵyl ddrama hyfyw, y *Bham Palar*, a gynhelir yn flynyddol yn Jowai, prif ddinas Bryniau Jaiñtia. Bydd cymdogaethau gwahanol yn gyfrifol am lwyfannu drama yr un. Cynhelir yr ŵyl dros fis gyfan a pherfformir y dramâu yn neuaddau y *Īung Waliéh* (tŷ gwyn), canolfan y clybiau drama a leolir ym mhob cymdogaeth. Dynion yn unig a fydd yn perfformio yn y *Bham Palar*.

³⁵ O gefndir Casi, addysgwyd Jeebon Roy yng Nghalcutta ac roedd yn hyddysg mewn Bengali a Sansgrit. Credai fod y grefydd Gasi, *Ka Niam Khasi*, yn chwaer grefydd i Hindŵaeth. Sefydlodd Roy y *Ka Ri Khasi Press*, y wasg gyntaf yn Shillong, yn 1896, a fu'n allweddol bwysig i ddatblygiad llenyddiaeth Gasi.

³⁶ Mudiad a wreiddiwyd yn symudiad diwylliannol Bengâl ac a gafodd ddylanwad mawr ar gyfansoddiad India fodern. O'r *Bramo Samaj* y tyfodd Bramoistiaeth (*Brahmoism*), crefydd undduwiol a ddilyniir yn India ac ym Mangladesh ac sy'n gyfuniad o Hindŵaeth ac elfennau Iddewig, Cristnogol ac Islamaidd.

oedd dramateiddio credoau'r Casi gan dynnu sylw arbennig at foesoldeb a wreiddir yn syniadau diwinyddol y grefydd Gasi ac mewn athroniaeth Hindŵaidd. Egwyddor sylfaenol y grefydd Gasi yw *tip-briew tip-blei* (adnabod dyn, adnabod duw), a phwysleisiwyd y cysyniad eciwmenaidd hwn o barch at bobl ac at dduw yng ngweithgaredd y gymdeithas. Ond yn 1906, yn dilyn diwygiad Cristnogol ym Mryniau Casia (a ddisgrifiwyd fel math o ail don i ddiwygiad 1904–05 yng Nghymru),³⁷ gwahanodd y *Seng Khasi* oddi wrth y Cristnogion. Roedd y *Seng Khasi* bellach yn cynrychioli'r grefydd gynhenid fel amlygiad naturiol o ddiwylliant y bobl, a phwysleisiwyd moesgarwch y Casi yn wyneb yr haerriad eu bod yn 'baganaid' a phopeth a gysylltid â'r cysyniad hwnnw. I'r perwyl hwn, cyhoeddodd Radhon Sing Berry Kharwanlang ganllaw ar foesau cymdeithasol, *Ka Jingseng Tymmen* (Dysgeidiaeth y Cyndeidiau), yn y papur wythnosol *U Khasi Mynta* (Y Casi Heddiw) yn Chwefror 1897.³⁸ Moesau yw'r rhain sy'n pwysleisio ymddygiad da a phriodol a ystyrir yn gamau tuag at *Kamai ia ka Hok* (ennill cyfiawnder drwy fyw'n gyfiawn), ac fe'u gwreiddir mewn traddodiad llafar a'u cyfathrebu drwy *phawar* neu lafarganu. Dyma gywair dramaŷu y *Seng Khasi* hefyd, a amlinellir yn adroddiad blynyddol y gymdeithas yn 1911:

Ka jingialeh Theater ka Seng Khasi kam long eh tang ban ioh jingsngewbha hinrei ka thew kongsan eh ban pyni nuksa da ki kam ia ki jingsneng ki tymmen ba ki ialam shano bad ka kut hangno ia 'u briew uba bat Hok', 'u briew uba ngeit sneng bad don akor', bad 'haba ngi leh bha ia kiwei ka kut hangta ne ka poi shano' bad kum kine ter ter.

(Ni fwriedir cynrychiadau theatraidd y *Seng Khasi* ar gyfer adloniant yn unig ond i ddangos drwy esiampl ddysgeidiaeth y cyndeidiau ac i arwain y ffordd, ac i amlygu'r hyn a gyflawnir gan 'y sawl sy'n cefnogi'r Gwirionedd', 'y sawl sy'n ufudd i'r ddysgeidiaeth ac sy'n ddisgybledig ei ymddygiad', a hefyd, 'pan fyddwn yn dda wrth eraill a ydym yn peidio [â bod yn dda wrthynt] neu a yw'r weithgaredd yn ein harwain i rywle arall' ayb ayb.)³⁹

Pedair drama yn unig a gyhoeddwyd o'r cyfnod hwn; *Savitri* (1910) gan Hari Charan Roy, ynghyd â *Ka Shrommotimai* (Y Shrommotimai) (1912), *U Arbnai* (Y Deufis) (1924) ac

³⁷ Achosodd y diwygiad hwn anghytundeb o fewn yr Eglwys Bresbyteraidd ac anghydweld rhwng yr arweinwyr cenhadol. Roedd John Roberts ac eraill yn amharod i'w dderbyn fel diwygiad gwirioneddol am fod yr elfen ddawns yn flaenllaw yn y modd yr amlygwyd ysbryd y diwygiad. Williams, E. H. (1940), 'A Report on the Revival at Laittyra', yn Bareh, Mondon, *Centenary History Ka Balang Presbyterian* (Shillong: Khasi Jaiñtia Presbyterian Synod), t. 94. Ni pharodd y farn hon yn hir a chafwyd cydnabyddiaeth fod i'r 'ail' ddiwygiad wedd ddiwyllianol wahanol i'r diwygiad yng Nghymru.

³⁸ Kharwanlang, Radhon Sing Berry (2016 [1902]), *The Teaching of Elders, Ka Jingseng Tymmen, Parts I and II* (Guwahati: Vivekanda Kendra Institute of Culture).

³⁹ Cyflwyniad *Saw Tylli Ki Drama* (1979) (Shillong: Seng Khasi), dim rhif tudalen. Cyfieithiad Lapdiang Syiem a Lisa Lewis.

U Tipsngi (Yr Ufudd) (1924) gan Dino Nath Roy.⁴⁰ Dramâu moes yw'r rhain, a gweithredent mewn modd didactig ac adloniannol er mwyn cyflwyno'r gwerthoedd cymdeithasol a hybwyd gan y *Seng Khasi*. Yn *Savitri*, ceir plethiad rhyngddiwyllyannol o stori glasurol o'r testun Hindŵaidd *Mahabarata* a gwerthoedd crefyddol a moesegol y Casi, ynghyd â chyfuniad o gymeriadau o'r testun sanctaidd hwnnw a rhai newydd ag iddynt enwau Casi. Yn y ddrama, gwelir Savitri, merch y brenin, yn colli ei gŵr ac yn erfyn ar ysbryd marwolaeth i'w ddychwelyd ati. Trwy gyfrwng y stori Hindŵaidd hon, hyrwyddai'r dramodydd ddelfrydau Casi, fel byw'n ffyddlon oddi mewn i'r system famlinachol, mewn cyfnod pan oedd gweledigaeth ddiwyllianol a chrefyddol y Casiaid o dan fygythiad.⁴¹

Yn yr un modd, defnyddiai'r dramodydd Dino Nath Roy chwedlau Hindŵaidd er mwyn cyflwyno syniadau Casi traddodiadol ac i dynnu sylw at y ffaith bod moesoldeb y Casi yn cael ei erydu gan ddylanwad y Gorllewin. Trafoda'r ddrama *U Arbnai* (Y Deufis) system lywodraethu'r *Syiem*, pennaeth yr *hima*, sef ardal benodol yn y diriogaeth lwythol. Camddehonglwyd rôl y *Syeim* gan Lywodraeth Prydain drwy ei alw'n 'raja' neu frenin. Trwy'r *Syiem* yn uniongyrchol yr aethai'r weinyddiaeth Brydeinig wrth reoli, gan lwyr osgoi system y *Bakhrām* (yr hynafwyr) a'r *dorbar* (y cyngor).⁴² Dengys drama Dino Nath Roy mai dyn cyffredin ac arweinydd gostyngedig yw'r *Syiem*, yn hytrach na brenin a chanddo hawl ddwyfol. Yn ôl Bevan Swer, roedd y ffocws ar themâu brenhinol yn nrama'r cyfnod yn amlygiad o'r ysfâ fewnol i unioni'r camargraff ynglyn â'r *Syiem* a bortreadwyd gan Brydain.⁴³

I'r Genhadaeth Gymreig, yr oedd drama, yn gyffredinol iawn, yn llenyddiaeth aruchel yn y traddodiad Seisnig, fel yn achos Shakespeare, ac yn gyfrwng addysgiadol ar gyfer neges y ffydd Gristnogol, fel yn achos drama stori'r Geni a berfformid yn yr ysgol. Y tu hwnt i hynny, rhwystrwyd datblygiad theatr fel arfer cymdeithasol hyfyw gan weddillion syniadau Piwritanaidd a gysylltai'r theatr â dathliadau gŵyl. Erbyn 1912, disgrifiwyd cynnydd theatr y *Seng Khasi* fel symudiad gwrthgenhadol:

Opposition to our work assumes various forms in this locality [Mawkhar] ... The Khasis on the other hand are trying to allure our young people by holding public dances and so-called theatrical entertainments ... They have erected a very large hall in the middle of the village of Mawkhar, and there they hold theatrical imitation of Bengali theatres ... The main object of their efforts is to keep alive the Khasi spirit or the spirit of the Khasi religion, and to try and capture our young people if possible.⁴⁴

⁴⁰ Roy, Hari Charan, a Roy, Dino Nath (1979), *Saw Tylli Ki Drama* (Shillong: Ri Khasi Press).

⁴¹ Yn y drefn hon, y ferch ieuengaf sy'n etifeddu tir ac eiddo ei rhieni, a throsglwyddir cyfenw'r fam i'w phlant, arfer a ddilynir gan fwyafrif y gymuned Gasi hyd heddiw.

⁴² Singh, *Ki Por bad ki Kam u Rash Mohon Roy*, t. 1.

⁴³ Swer, *Khasi Drama*, t. 71.

⁴⁴ Evans, John Ceredig, *Report of the Welsh Calvinistic Methodist Foreign Mission for the Year 1912, 1913*, tt. 14–15, yn Swer, *Khasi Drama*, t. 68.

Amlygodd y cenhadon Cymreig yr un ragfarn wrth-theatraidd yn eu hymateb i arferion cenhadon Catholig Shillong.⁴⁵ Ers 1911, roedd cenhadon Catholig o'r Almaen wedi gwneud defnydd helaeth o theatr fel dyfais fugeiliol a chafwyd perfformiadau dyddiol i gynulleidfa o oddeutu 40 o bobl gan gymdeithas ddrama Ysgol Sant Anthony. Daeth hynny i ben pan orfodwyd ymadawiad cenhadon o'r Almaen yn ystod y Rhyfel Byd Cyntaf, ond parhaodd y Genhadaeth Gatholig yn 1922 gyda dyfodiad Salesiaid Don Bosco o'r Eidal. Gwyddent hwythau hefyd am lwyddiant theatr fel dull cenhadol, a pha mor bwysig oedd y dathliadau cymunedol i ddiwylliant y Casiaid. Mewn fawr o dro, sefydlwyd cymdeithasau drama ganddynt i lwyfannu dramâu crefyddol a chomedïau yn rheolaidd.⁴⁶

Yr oedd cryn bwysau ar y cenhadon Methodistaidd i ddenu cynulleidfaoedd newydd, ac roedd twf y Genhadaeth Gatholig yn peri anhawster iddynt.⁴⁷ O bryd i'w gilydd, cyhoeddwyd rhybudd yn y cyfnodolyn *U Lurshai* (Seren y Bore) i'r praidd fod ar eu gwyliadwriaeth rhag dylanwad drwg y 'golygfeydd plaser'. Ceir erthygl yn y cyfnodolyn yn 1912 yn canmol datblygiad canolfannau fel y neuadd ym Mawkhar, ond yn rhybuddio rhag cynnal perfformiadau theatraidd yno:

There are things seen by our eyes that tarnish the mind as the theatre scene pollutes society. Just like an excessive consumption of sugar by a child nourishes worms, or like a child who injures himself by using a sharp razor because he imitates his father.⁴⁸

Yn ôl yr hanesydd R. S. Lyngdoh (1937–1990), gwaharddwyd theatr i'r gymuned Bresbyteraidd gynnar oherwydd ei bod yn weithgaredd a ystyrid yn seciwlar am nad oedd ei chyfranogwyr yn Gristnogion, agwedd a gyfyngodd ar ddatblygiad y ddrama mewn ardaloedd fel Nongkrem, Smit, Laitlyngkot a Sohra, lle'r oedd y Genhadaeth Fethodistaidd yn weithgar. Canlyniad yr agwedd hon oedd bod bywyd Cristnogol yn golygu troi cefn ar berfformiadau diwylliannol cynhenid, gan gynnwys gwyliau pwysig, tuedd a fu'n gyfrifol am rwyg yn ymwybyddiaeth y Casi o'i hunan:

⁴⁵ Y Genhadaeth Gymreig oedd yr unig genhadaeth ar y Bryniau hyd 27 Chwefror 1890 pan gyrhaeddodd y cenhadon Catholig cyntaf gan sefydlu Cenhadaeth Salfatoraidd yn Laitkynsew. Testun gofid mawr i'r Methodistaidd Calfinaidd oedd presenoldeb yr Eglwys Gatholig a datblygodd anghydfod rhyngddynt. Asgwrn y gynnen oedd bywgraffiad o Martin Luther gan John Roberts a gyhoeddwyd fel pennod yn y *Khasi Fourth Reader*, testun mewn ysgolion cynradd ar hyd y wlad. Fel adwaith i hynny, cyhoeddodd y genhadaeth Gatholig fywgraffiad o Martin Luther yn 1901 yn ymwrthod â Luther am iddo wadu Gorchmynion y Pab. Tynnodd John Roberts y *Fourth Reader* o'r ysgolion, ond roedd yn rhy hwy a pharhaodd y drwgdeimlad. Cynyddodd y tyndra drachefn mewn perthynas â pherfformiadau theatraidd y cenhadon Catholig.

⁴⁶ Mabwysiadwyd nifer o'r dramâu a ysgrifennwyd gan y Catholigion gan y *Rympei Theatrical Club* (RTC, Cwmni Drama yr Aelwyd) yn ddiweddarach. Daw'r *Ka Seng Boria U Khasi* (SBUK, Cymdeithas Gomedï y Casi) o'r un cefndir. Dyma'r ddau gwmi cymunedol sy'n ymarfer yn ardal Shillong heddiw.

⁴⁷ *Y Drysorfa* (1892), 737 (LXII), 119: 'Ymddengys fod y Pabyddion yn gweithio yn egnïol yno [Shillong], ac mewn perygl o hudo rhai o'n hysgolheigion oni wneid rhyw ddarpariaeth ar unwaith.'

⁴⁸ Evans, John Ceredig, yn *U Lurshai* (1912), Medi, 3 (5), dyfynnwyd a chyfieithwyd gan Kharakor, *Biblical Influence on Pre-Independence Khasi Literature*, t. 236.

Gradually the Christian taboo that differentiated Christians known as 'skul' [h.y. school] from non-Christian Khasis classed as 'shnong', radically uprooted the converts from their legitimate cultural heritage.⁴⁹

Noda hefyd bod cryn wrthwynebiad i gais John Roberts i ddatblygu'r ddrama Gasi drwy gyhoeddi detholiad o waith Shakespeare yn y gwerslyfrau Casi.⁵⁰ Parhaodd y ragfarn wrththeatraidd ymysg y gymuned Bresbyteraidd ym Mryniau Casia, a hynny mewn cyfnod pan oedd y mudiad drama yng Nghymru, a oedd mor gysylltiedig â'r capel, ar drothwy ei oes aur.⁵¹

Erbyn y 1920au, fodd bynnag, yr oedd yr awduron Casi adnabyddus oll yn Bresbyteriaid, megis y llenorion toreithiog Mondon Bareh a Homiwell Lyngdoh, a'r bardd Soso Tham, a ystyrir yn fardd cenedlaethol y Casiaid. Gan Bareh y ceir un o ddramâu mwyaf diddorol y cyfnod hwn, sef *U Mihsngi* (Y Wawr),⁵² sy'n dangos bod Cristnogaeth wedi gwthio'r boblogaeth tuag at wareiddiad y Gorllewin ac i hynny gael effaith andwyol ar fyw yn y modd traddodiadol. Newid yn agweddau sylfaenol bywyd y Casiaid sydd dan sylw, ac yn benodol y newid mewn moesau cymdeithasol yn y gymuned Gasi Gristnogol, ddysgedig. Darlunnir hyn trwy gyfrwng drama ddychanol ar ragrith Gristnogol, sy'n amlygu dirywiad moesol yn deillio o ddynwared pethau Gorllewinol. Canolbwynt y ddrama yw'r cysyniad o *Kai Aiom Kylla Dien Trai* (o fynd yn ôl at eich gwreiddiau) sy'n cyfeirio, yma, at roi'r gorau i duediadau a moesau Prydeinig a thro'i'n ôl at y traddodiad Casi cynhenid. Amlygir hyn drwy gymeriad Mihsngi, math o Ddic Siôn Dafydd, sy'n ymddwyn fel y mae'n tybio y dylasai gŵr bonheddig o Sais, neu *Saheb*, ei wneud. Er ei fod yn athro yn un o sefydliadau'r llywodraeth ac yn bregethwr lleyg uchel ei barch yn yr Eglwys Bresbyteraidd, datgelir ei fod yn ddyn diwreiddyn, diegwyddor, sy'n amddifad o unrhyw grediniaeth ysbrydol gwirioneddol. Lleolir y digwydd ym Mawkhar, safle compownd y Genhadaeth a neuadd y *Seng Khasi*, ac i Mihsngi mae'n lle sy'n tadogi gwerth:

⁴⁹ Lyngdoh, R. S. (1982), 'A Short Resume of the Development of Khasi Drama in Khasi Literature', yn *Rympei Theatrical Centre Souvenir (1973-82)* (Laitumkrah, Shillong: dim enw cyhoeddwr), t. 9. Ystyr y gair 'shnong' yw 'ardal leo', ond yn y cyd-destun hwn cyfeiria at bobl Casi nad oeddent yn Gristnogion.

⁵⁰ Lyngdoh, R. S. (1979), *Ka Histori Ka Thoh Ka Tar Bynta I* (Shillong: K. M. Lyngdoh Nongbri), tt. 59-60.

⁵¹ Yn ôl Ioan Williams, gellir dweud bod y mudiad drama yng Nghymru wedi ei sefydlu rhwng 1880-1890 a'i fod yn ei anterth rhwng 1913 ac 1936, ac iddo ddechrau pylu erbyn y 1940au. Williams, *Y Mudiad Drama yng Nghymru 1880-1940*.

⁵² Bareh, Mondon (1964), *U Mihsngi* (Shillong: Hills Co-operative Printing Press). Ganwyd Bareh yn 1878 i deulu Cristnogol yn Jowai, Bryniau Jainia. Dylanwadwyd arno gan John Roberts a oedd yn brifathro Coleg Diwinyddol Cherra lle yr astudiodd Bareh Ddiwinyddiaeth. Fe'i penodwyd yn Athro yn y Coleg, a'i ordeinio yn weinidog. Rhoddodd gymorth i John Roberts gyfieithu *Pilgrim's Progress* i'r iaith Gasi, a chyhoeddodd gasgliad o'i bregethau, *Ki Sermon u Dr John Roberts*. Yn 1917, cefnodd ar yr Eglwys Bresbyteraidd oherwydd anghydfod rhyngddo a'r Parch. Robert Jones, prifathro Coleg Cherra, ynglŷn â dulliau efengylu ymysg plant. Ni chyhoeddwyd *U Mihsngi* hyd 1964, flynyddoedd ar ôl marw'r dramodydd yn 1932. Ei fab, Hamlet Bareh Ngapkynta a fu'n gyfrifol am addasu neu ehangu ar drydedd act y ddrama *U Mihsngi* a'i chyhoeddi.

U briew uba la iaroh ki Mawkhar te u la dei ban long u riew shynrang shisha. Kynmaw ki Mawkhar kiba shai tam hapdeng ki khasi ho. U briew uba lah ban ioh jingpyrto na ki Mawkhar te ym dei shuh u riewkai ho.

*(Mae dyn a werthfawrogwyd ym Mawkhar yn ddynd a hanner. Cofiwch mai pobl Mawkhar yw'r bobl fwyaf gwaraidd ymysg y Casi. Nid yw'r sawl sy'n derbyn canmoliaeth gan Mawkhar yn ddynd y stryd.)*⁵³

Cawn wybod fod Mihsngi yn dod o Sohra (Cherrapunji gynt, man cychwyn y Genhadaeth), a'i fod felly'n ddynd huawdl ac uchel ei barch.⁵⁴ Ond y mae hefyd yn ddynd gwamal sy'n gwisgo un wyneb yn y pulpud ac un arall gyda ffrindiau, agwedd a gynrychiolir ymhellach gan ei wisg 'Orllewinol' – ei dei, ei sbectol, ac yn benodol ei helmed haul (*pith helmet*).⁵⁵ Mae i'w het rymoedd arbennig sy'n ei alluogi i ddyngu, i ysgrifennu, i arwain y gân, i bregethu, ac i ganlyn merched. I Mihsngi, mae traddodi pregeth yn berfformiad sy'n rhoi cyfle iddo siarad Casi gydag acen Brydeinig, a'r agwedd ymhonnus hon sy'n arwain at ei gwmp. Er bod y cymeriadau a'r cyflwyno anterliwtaidd yn awgrymu drama ddychanol ddoniol, ceir ynddi hefyd nodweddion dwys tu hwnt. Yng ngolygfa olaf Mihsngi, a leolir ar erchwyn clogwyn, ceir araith sy'n datgelu ei fod mewn cyflwr argyfyngus, yn llawn breuddwydion a gweledigaethau poenus. Gwêl ei hun yn dychwelyd ar geffyl du, mewn gwisg a phenwisg draddodiadol, yn cynnwys mwclis cwrel (a wisgir mewn defodau traddodiadol Casi), gan mai dim ond yn y wisg draddodiadol hon y daw ei ferch Alis yn ôl ato ac y caiff faddeuant ganddi hithau a'i gyndeidiau am droi oddi wrth ei wir ddyletswydd fel dyn Casi.⁵⁶ Tra bod y ddrama'n ddidactig, yn rhybuddio'r gynulleidfa o beryglon ffyrdd y Gorllewin, gweithreda hefyd mewn modd barddonol ac mae golygfa olaf Mihsngi yn dyrchafu'r digwydd i diriogaeth wirioneddol drasig.

Yn dilyn yr un thema, ceir yn ddiweddarach *Ka Shangkhawiah Ki Rang* (Y Fagl i Ddynion), (1947) gan Peace Roy Pariat.⁵⁷ Sefydlodd Pariat ei gwmni theatr ei hun, y *Shillong Panora Club*, mewn ymdrech i ledaenu gweithgaredd theatraidd y tu hwnt i ffiniau un gymuned leol, gan gynnwys holl bobl Shillong fel cynulleidfa ac ym mhob agwedd ar y gwaith cynhyrchu. Teithiai'r cwmni i drefi cyfagos, gan gynnwys ardaloedd gwledig ym Mrynïau Casia a Jaiñtia. Yn hyn o beth, yr oedd Pariat yn ymateb i gulni y *Native Club* a threfniadau'r *Seng Khasi*. Ei fwriad oedd bod yn gwbl gynhwysol:

Mangi kiba dang kham duna ha ka kyrdan shong skul te ngim da
sngewthuh eh phi babu ban batai kaei ka drama. Na ki lok ki jor ngi

⁵³ Bareh, *U Mihsngi*, Act 1, golygfa 9, t. 44. Cyfieithiad Lapdang Syiem a Lisa Lewis.

⁵⁴ *Ibid.*, tt. 4–5.

⁵⁵ *Ibid.*, t. 5.

⁵⁶ *Ibid.*, t 85.

⁵⁷ Ysgrifennodd Pariat nifer o ddramâu a'r mwyafrif heb eu cyhoeddi: *Ka Romily* (Romily) (1943), *Ka Kyrsan* (Yr Ymbiliad) (1945), *Ieit, Ieit, ym dei Jingieit Shet Khiew Jakai* (Cariad, cariad, nid Chwarae) (1944), *Ka Bor Ksuid Pyrshah Bor Blei* (Grymoedd y Diafol yn erbyn Grymoedd Dwyfol) (1945), *Ka Rhah* (Drygioni) (1946), *Na Nongkyndong sha Sor* (O'r Wlad i'r Dref) (1947), *Ka Shangkhawiah Ki Rang* (Y Fagl i Ddynion) (1947), a *Ka Maryngod* (Y Maryngod) (1951).

iohsgew keiñ ia uta u Shakespeare, ia uta u Bernard Shaw, ia uta u Kalidas, hynrei yn leit nang shano phi ban pule ia ki drama jong ki. Nga te nga thoh drama da kaba pynbiang katkum ka jingheh jingrit ka stage, katkum ka jinglah ban ioh scene (u mut screen) bad katkum ka bor sngewthuh ki nongpeitkai.

*(Nid oes gennym ni, y sawl a chanddynt lai o addysg, ddealltwriaeth feistrolgar o'r hyn yw drama. Clywsom am Shakespeare, Bernard Shaw a Kalidas, ond sut y gallem ddarllen a deall eu dramâu? Yr wyf yn ysgrifennu dramâu yn ôl y llwyfan a roddir i mi, ac yn ôl y golygfeydd [hynny yw, set] sydd ar gael i mi, a dealltwriaeth y gynulleidfa.)*⁵⁸

Lleolir *Y Fagl i Ddynion* yn ninas Shillong yn ystod yr Ail Ryfel Byd. Roedd effaith y rhyfel yn amlwg iawn yng ngogledd-ddwyrain India, gyda Shillong yn ddinas ganolog i filwyr Prydain (yn wyneb bygythiad Siapan). Erbyn 1942, roedd dros ddwy fil o ddynion Casi wedi ymuno â chorfflu *Labour Corps* y fyddin Brydeinig, o bosibl mewn ymateb i Siapan yn bomio Manipur a Gwlad Naga, tiriogaethau llwythol cyfagos.⁵⁹ Cynyddodd mewnfudo i Shillong yn sylweddol yn ystod y rhyfel, i ddinas a oedd eisoes yn un o ganolfannau gweinyddol pwysicaf y Llywodraeth Brydeinig yn Assam, ag ynddi gymhlethod o berthnasau rhwng pobloedd Casi, Prydeinig, Hindŵaidd (o Assam), a Bengalaid (o'r gwastadedd). Dyma gyddestun cymdeithasol *Y Fagl i Ddynion*, sy'n cyflwyno sgil effeithiau'r mewnfudiad cynyddol i Shillong. Er bod iddi bwyslais cymdeithasol, mae'r ddrama'n defnyddio chwedloniaeth Gasi i gyflwyno cymeriad Madina, sy'n butain, a'i meistr Shamarkhan. Cysylltir Madina â chymeriad o lën gwerin, sef tylwythen deg Umsohsun (nant lygredig, llawn carthffosiaeth), sy'n byw oddi ar fraster y ddinas. Caiff dynion a menywod eu hudo gan Madina, ond mae un ferch dda, Alis, yn ei gwrthod, er bod ei hewythr yn byw a bod gyda Madina. Yn y gwrthodiad hwn, gwelir gwrthgyferbyniad rhwng y cysyniad traddodiadol o ddiweirdeb y fenyw Gasi yn y traddodiad mamlinachol, ynghyd â'r agwedd orllewinol fodern sy'n arwain yn y fan hon at ddirywiad moesol a chymdeithasol.⁶⁰ Nid y Gorllewin yn unig a fernir, ond y cysyniad o fewnfudo sy'n newid gwerthoedd a threfn gymunedol a diwylliannol, oblegid y mae Alis hefyd yn ymwrthod â dylanwad drwg Shamarkhan (yr awgrymir o'i wisg a'i enw ei fod yn fewnfudwr Hindŵaidd). Cyfyd y cwestiwn: ai Shamarkhan, fel dyn dŵad, a ddysgodd Madina i fod yn butain, ac ai yntau sy'n denu dynion i'w thŷ?

⁵⁸ Pariat, Peace Roy (1979), *Shangkhawiah Ki Rang* (Shillong: R. J. Khongwir), t. vii. Cyfieithiad Lapdiang Syiem a Lisa Lewis.

⁵⁹ Cyhoeddodd aelodau sefydliad diwylliannol *Ka Seng Jingtíp*: 'We as an organisation hereby express that we are prepared to render any help we can so that the use of force against small nations without listening to right and reason shall disappear forthwith from the face of the earth'. Cajee, Theodore (1939), *Ka Syngkhong Jingtíp*, 2 (4), t. 74, dyfynnir yn Sten, H. W. (2016), *Khasi Poetry, Origin and Development*, 2nd argraffiad (New Delhi: Mittal Publications), t. 26.

⁶⁰ Nodweddir cymdeithasau mamlinachol cyfoes gan dair elfen, sef disgynyddiaeth drwy'r fam (daw'r cyfenw teuluol o'r fam), system ymgartrefu famleoliadol (y gŵr yn byw yn nhŷ ei wraig), ynghyd ag etifeddiaeth gan ferched. Gweler Nongbri, Tiplut (2000), 'Khasi Women and Matriliney: Transformations in Gender Relations', *Gender, Technology and Development*, 4 (3), 359–96.

Amlyga'r dramâu Casi hyn bod tyndra'r cyflwr trefedigaethol yn y cyfnod rhwng 1910 a'r Ail Ryfel Byd yn ganlyniad i wasgedd o sawl cyfeiriad, a phwysau a oedd yn achosi pob math o baradocsau ym mhrofiad y Casiaid. O weithiau'r *Seng Khasi* hyd at y ddrama gymdeithasol ddiweddarach, ceir ymdrech i drafod y newidiadau cymdeithasol a diwylliannol aruthrol a oedd yn ganlyniad i'r profiad trefedigaethol. Gwrthodir y profiad hwnnw yn ei gyfranrwydd yn nramâu cynnar y *Seng Khasi*, gan ymroi i hunaniaeth Indiaidd gyfansawdd a oedd yn gorlan amddiffynnol i'r diwylliant Casi. Erbyn dramâu Bareh a Pariat yn ddiweddarach, fodd bynnag, canolbwyntir ar ddylanwad cymdeithasol y Gorllewin a'r hyn sy'n rhaid i'r unigolyn ei wneud er mwyn adfer moesoldeb cymdeithasol. Dramodwyr a gafodd eu haddysg yn y system Bresbyteraidd oedd y mwyafrif, ac nid yw'n gyd-ddigwyddiad fod y dramâu, sy'n canolbwyntio ar brofiad mewnol yr unigolyn, yn dilyn trywydd y duedd Ramantaidd unigolyddol a wreiddir mewn llenyddiaeth anghydfurfiol (o *Daith y Pererin* at weithiau Pantycelyn a barddoniaeth grefyddol y traddodiad emynyddol).

Nid oedd y gynrychiolaeth o India a gyflwynwyd yng Nghymru yr un mor gymdeithasol berthnasol, er bod ganddi apêl boblogaidd. Dengys perfformiadau fel y pasiant a'r arddangosfa genhadol yng Nghymru benderfyniad i hyrwyddo gwedd benodol ar fenter y Genhadaeth dramor, a darlun pwrpasol iawn o India.

Yr Arddangosfa a'r Pasiant Cenhadol yng Nghymru

Wrth drafod *La Poétique de l'Espace* (1958), gwaith ffenomenolegol yr athronydd Gaston Bachelard am y cysyniad o ofod, defnyddia Edward Said y term 'daearyddiaeth ddychmygiadol' (*imaginary geography*) i esbonio sut yr oedd delweddu ardal neu diriogaeth fel gwrthrych barddonol yn galluogi Prydeinwyr i strwythuro canfyddiad o'r 'Dwyrain' ar sail mwy na phrofiad yn unig:

Imaginative geography and history help the mind to intensify its own sense of itself by dramatizing the distance and difference between what is close to it and what is far away.⁶¹

Awgryma fod y broses o strwythuro delwedd egsotig yn un lle y mae gofod yn cael ei ddramateiddio. Dyma'r profiad o ofod a ymgorfforwyd yn nhechnegau arddangos y theatr a'r amgueddfa Ewropeaidd yn ail hanner y bedwaredd ganrif ar bymtheg ar gyfer delweddu'r Dwyrain. Gwelwyd hyn ar waith yn un o'r darluniau panoramig poblogaidd, *The Overland Route to India*, a arddangoswyd yn Llundain yn 1850. Dyma lun theatraidd anferthol gan gasgliad o artistiaid, yn cynrychioli'r profiad o deithio i India ac a gynlluniwyd fel bod y gwyliwr yn rhyfeddu wrth y tirlun, yn ymgolli yn ei helaethder, ac yn teimlo meddiant o'r olygfa – profiad a berthynai i gynnydd y byd modern a'r meddylfryd trefedigaethol.⁶²

⁶¹ Said, Edward (2003), *Orientalism*, argraffiad newydd (Harmondsworth: Penguin Books), t. 55.

⁶² Perthynai nifer o'r artistiaid cyfrifol i fyd peintio golygfeydd llwyfan, megis Thomas Grieve, John Absolon a William Telbin (Grieve ac Absolon o Covent Garden a Telbin o Drury Lane).

Ffigur 3: Clawr llawlyfr arddangosfa genhadol Aberystwyth, 1927; CMA GZ/54-9, LIGC, trwy garedigrwydd Cymdeithas Hanes Eglwys Bresbyteraidd Cymru.

Roedd y ‘dychymyg daearyddol’ hwn yn fath newydd o drefnu, rheoli a pherchnogi gofod a’r canfyddiad o’r bobl ynddo.

Defnyddiwyd yr un technegau gweledol a gofodol gan y Genhadaeth yn eu harddangosfeydd a’u perfformiadau mawr, ond i berwyl tra gwahanol. Er bod i’r arddangosfa sawl agwedd esthetaidd y gellir eu hystyried yn imperialaidd, nid gweledigaeth drefedigaethol oedd yn ei chymell. Prif nod yr arddangosfeydd cenhadol oedd codi arian a lledaenu gwybodaeth am waith y Genhadaeth Dramor, a hyrwyddo darlun penodol o’r Genhadaeth Gymreig – a Chymru – fel cyfrwng i newyddion da Cristnogaeth. Gwnaethpwyd hynny yng nghywair yr arddangosfa ryngwladol fawr a pherfformiadau diwylliannol yr Ymerodraeth Brydeinig, gyda phwyslais ar gynnydd a newid byd er gwell. Amlygodd y perfformiadau cenhadol swyddogaeth Cymru fel gwlad waraidd yng nghyd-destun y naratif Brydeinig ynghylch cynnydd rhyngwladol, yn ogystal ag angen dwys y gymuned Gymreig i berfformio ei moesgarwch. Clymwyd syniadau ynghylch cynnydd modern wrth Gymreictod ‘Cymru lân’ a chymhelliad ysbrydol dwfn. Yn ôl Anindyo Roy, gellir gweld paralel rhwng iaith tröedigaeth grefyddol a’r addewid o rym trawssffurfiol sy’n bresennol yn economi wleidyddol trefedigaethedd.⁶³ Yr oedd y gynrychiolaeth yn y pasiant a’r arddangosfa o’r sawl a gafodd dröedigaeth yn dangos gallu’r Genhadaeth i gynhyrchu cyrff brodorol a fyddai’n ymddwyn yn unol â moesgarwch y wladwriaeth ryddfrydol fodern, cyflwr yr oedd y Cymry eu hunain yn ei geisio. Gosodiad crefyddol oedd yr addewid o ‘fywyd gwell i ddod’, ond roedd hefyd yn adleisio terminoleg y symudiad i ‘ddiwyllio’, a oedd ynghlwm wrth y cynllun trefedigaethol yn India. Wrth ddadansoddi llawlyfrau’r arddangosfeydd, mae’n anodd gwahaniaethu rhwng disgrifiadau o’r awydd i ledaenu’r Genhadaeth ac iaith amlediad tiriogaethol a threfedigaethol.

Yn arferol, byddai arddangosfeydd cenhadol yn cynnwys rhaglen o ddramâu. Dengys llawlyfr arddangosfa Aberystwyth yn 1927, er enghraifft, bod modd prynu un tocyn ar gyfer yr holl arlwy dramataidd, gan gynnwys *Stori’r Pumpunt* (cwmni o Bontrhydfendigaid), *What Happened to Ranji* (parti o Drefechan), *Yr Antur Fawr* (cwmni o Garmel, Llanilar), drama genhadol *Y Briodas Frahminaid* (cwmni o’r Tabernacl), dangosiad *The India Film* yn sinema Stryd y Baddon a phasiant (cantata cenhadol) *Ymchwil yr India*.⁶⁴ Teithiai’r arddangosfeydd yn eang a byddai cwmnïau drama lleol a weithredai drwy’r capeli’n paratoi’r ddarpariaeth ddramataidd. Perthynai gwedd theatraidd i’r arddangosfa a gweddnewidiwyd y safle, boed yn festri capel, neuadd bentref neu brifysgol, drwy ddefnydd o setiau manwl yn darlunio golygfeydd o India ac argraffiadau o ardal y Genhadaeth:

Dylai pawb ... ddeall mai nid peth i’w golli a fydd golwg ar yr Orient
– ystafell eang y Brifathrofa wedi ei throï yn bortread o’r Dwyrain
pellennig. Mae’r pwyllgor wedi anturio credu mai da a fyddai myned

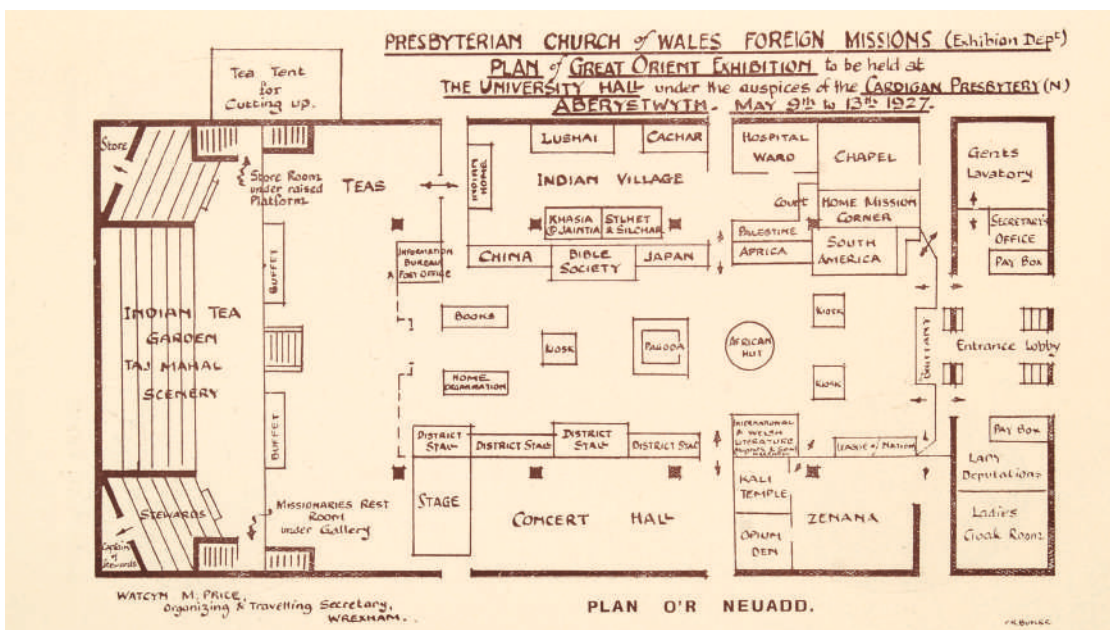
⁶³ Roy, Anindyo (2005), *Civility and Empire: Literature and Culture in British India, 1822–1922* (Llundain: Routledge), t. 133.

⁶⁴ *The Orient Missionary Exhibition, Arddangosfa Genhadol Henaduriaeth Gogledd Aberteifi. University Hall Aberystwyth, May 10, 11, 12, 13, 1927, Illustrated Handbook* (1927) (Aberystwyth: Cambrian News), t. 124.

Ffigwr 4: ‘Set’ arddangosfa genhadol yn y Bala, tua 1920, Casgliad H. W. Lloyd, LIGC, Albwm 1562 PZ8255/74.).

Ffigwr 5: Cynllun yr arddangosfa, o lawlyfr arddangosfa genhadol Aberystwyth, 1927, t. 29; CMA GZ/54-9, LIGC, trwy garedigrwydd Cymdeithas Hanes Eglwys Bresbyteraidd Cymru).

i draul fawr mewn llogi'r Neuadd a'i thrawsffurfio nes dangos ohoni y meysydd cenhadol yn eu gweithwyr, yn y brodorion a'u dull o fyw, ac yn amrywiol weddau'r gwaith o efengyleiddio'r byd – gwneud y cwbl mor fyw a *real* ag fyddo modd er dwyn rhai i gefnogi'r gwaith oblegid teimlo eu bod yn ei nabod.⁶⁵

Dengys cynllun o'r arddangosfa yn Aberystwyth fod y neuadd yn cynnwys '*Indian Tea Garden*' (lle i gael paned) gyda '*Taj Mahal scenery*' yn gefndir; pentref Indiaidd yn cynnwys byrddau Lushai, Cachar, Khasia a Jaiñtia, Sylhet a Silchar, a'r cartef Indiaidd; ward ysbyty cenhadol; llysoedd Palesteina, Affrica a De America; capel; '*Home Mission Corner*'; *Zenana*; Teml Kali; *Opium Den*; Neuadd Gyngerdd; stondinau lleol; pagoda; ynghyd â byrddau Cynghrair y Cenhedloedd a Chymdeithas y Beibl.⁶⁶ Yn y stondinau hyn, arddangoswyd creiriau o'r maes cenhadol fel basgedi, crochenwaith, doliau ac ati, ac mewn gweithgaredd gwbl berfformiadol, byddai cyfranogwyr weithiau'n gwisgo dillad brodorol o India.⁶⁷ Yn y fenter weledol fawr hon, pwysleisiwyd arallrwydd y gwrthrychau dan sylw ynghyd ag agosatrydd cyfarwydd y cenhadwr Cymreig wrth eu dehongli:

Cofier dilyn yr Anerchiadau byr a draddoda'r Cenhadon i egluro'r creiriau rhyfeddol a ddanghosir fel moddion i chwi fanteisio ar yr Arddangosfa.⁶⁸

Ffigwr 6: Stondin yn arddangosfa genhadol y Bala, tua 1920, Casgliad H. W. Lloyd, LIGC, Albwm 1562, PZ8255/71.

⁶⁵ *The Orient Missionary Exhibition*, t. 3.

⁶⁶ *Ibid.*, t. 29.

⁶⁷ Gweler Casgliad H. W. Lloyd, y Bala, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.

⁶⁸ *The Orient Missionary Exhibition*, t. 27.

Ystyrid y cenhadon yn symbol ymgorfforedig o'r Genhadaeth; hwythau, wedi'r cyfan, a welodd India â'u llygaid eu hunain:

The greatest interest is aroused by the earnest words of the 'living links' – the Missionaries – who will give that touch of reality which would be lacking in a mere display of exhibits, however well chosen or arranged.⁶⁹

Rhan amlwg o gynllun yr arddangosfa yw ystafell orffwys y cenhadon:

A Rest Room has been provided, so that Missionaries may have a rest and at intervals they will be glad to meet any individuals who would like to see them personally.⁷⁰

Tiriogaeth 'gefn llwyfan' oedd hon, a roddai bwysigrwydd i'r cenhadon, yr arwyddion talismanaid o'r Genhadaeth. Byddai cenhadon a oedd ar ffyrlo yn teithio o fan i fan gyda'r arddangosfa ac yn aml yn perfformio defodau ac arferion brodorol a ystyrid yn 'baganaid', e.e. *'Dr Griffith's Demonstration in Egg Breaking, Watching for Omens, and Demon Worship'*.⁷¹ Yn y cyd-destun hwn, roedd gan y cenhadon rôl berfformiadol benodol mewn math arbennig o gyfnewidfa ddiwylliannol a oedd yn seiliedig ar gynrychioli 'brodorol'.

Ym Mehefin 1929, llwyfannwyd *Pasiant y Newyddion Da* yng nghastell Caernarfon dros bedair noson, i gyd-fynd ag arddangosfa genhadol fawr yn y pafiliwn. Sgriptiwyd y *Pasiant* gan Cynan (Albert Evans-Jones, 1895–1970) ar ffurf drama foes grefyddol yn darlunio '[g]wedd genhadol yr Efyngyl drwy'r canrifoedd', gan '[d]angos fel y rhyddheir ysbryd y ddynoliaeth gan "y newyddion da"'.⁷² Galluogwyd y *Pasiant* gan rwydweithiau'r mudiad drama a wreiddiwyd mewn capeli anghydfurfiol. Sicrhaodd ffyniant a phoblogrwydd y mudiad cymdeithasol hwn ers yr 1880au bod canfyddiad theatraidd benodol gan gynulleidfaoedd sylweddol yng Nghymru.⁷³ Nid yw'n syndod felly bod 80 o eglwysi Methodistaidd Arfon yn rhan o'r *Pasiant*.⁷⁴ Lluniwyd y pasiant ar ffurf 'cyfres o ddarluniau byw' yn dangos ymlediad 'newyddion da' Cristnogaeth ar draws y byd, gyda chwmnïau o ogledd Cymru (tua 250 o berfformwyr i gyd) yn gyfrifol am ddarluniau penodol, a'r cyfan o dan gyfarwyddyd Cynan a Gwynfor (Thomas Owen Jones, 1875–1941). Ychwanegwyd at y perfformwyr gan ryw 150

⁶⁹ Ibid., t. 31.

⁷⁰ Ibid., t. 47.

⁷¹ *Handbook of Foreign Missionary Exhibition under the auspices of churches of Llanidloes and district, Gleinant, Llandinam and Caersws to be held in China Street Sunday School Hall Llanidloes, Wednesday, Thursday and Friday, March 4th, 5th and 6th, 1914* (Llanidloes: J. Ellis, Printer), t. 5.

⁷² Cynan (1929), *Pasiant y Newyddion Da* (Caernarfon: D. W. Davies).

⁷³ Credir bod o leiaf bum cant o gwmnïau drama yng Nghymru erbyn 1930, gyda mwy nag un, o leiaf, mewn sawl pentref. Williams, *Y Mudiad Drama yng Nghymru 1880–1940*, t. 110.

⁷⁴ Owain, O. Llew (1948), *Hanes y Ddrama yng Nghymru 1850–1943* (Lerpwl: Gwasg y Brython), t. 223.

o aelodau o gôr Caernarfon, o dan arweiniad T. Osborne Roberts (1879–1948). Dosbarthwyd y golygfeydd fel a ganlyn, gyda'r ardal a oedd yn gyfrifol am yr olygfa mewn cromfachau:

- Prolog: 'Newyddion da o lawenydd mawr' (Caernarfon)
- Golygfa 1: Y newyddion da yn cyrraedd Prydain (Y Bontnewydd)
- Golygfa 2: Y wawr yn cerdded – Cenhadwr bore (Bangor)
- Golygfa 3: 'Y llef ddistaw fain' (Caernarfon)
- Golygfa 4: Hyd gaddug Affrica – Livingstone a Stanley (Llanllyfni a'r Bontnewydd)
- Golygfa 5: Cannwyll mewn lle tywyll – y Cymro yn China (Rhostryfan)
- Golygfa 6: Rhwng y gwaywffyn – Mary Slessor (Waunfawr)
- Golygfa 7: Gweled yr Anweledig – Un o arwyr Khasia (Llanberis)
- Epilog: 'Plant y Dydd' (Caernarfon).⁷⁵

Cyflwyno'r golygfeydd episodig daith y Greal Sanctaidd ar hyd gorsafoedd yn hanes ymlediad Cristnogaeth, gan ddechrau gyda Joseff o Arimathea ym Mhrydain, cyn symud at Sant Padrig yn Iwerddon, y Crynwyr yn America yn 1775, y Cymro H. M. Stanley a ddarganfu David Livingstone yn Affrica yn 1871, Dr Griffith John yn China yn 1876, Mary Slessor y genhades o Dundee yn Affrica, ac yn olaf, hanes U Bor Singh, 'un o arwyr Khasia' yn ildio ei 'deyrnas' ddaearol yn sgil ei dröedigaeth. Dyma'r diwedd glo i daith y Greal ar draws y byd, gydag India'n cynrychioli cam diweddaraf lledaeniad Cristnogaeth. Symbyliad efengylaidd oedd wrth wraidd y lledaeniad hwn, sy'n amlwg drwy gydol y pasiant. Ond at ei gilydd, drwy bwysleisio lledaeniad daearyddol, mae'r cyfanwaith yn cyflwyno portread o fuddugoliaeth grefyddol a diwylliannol sy'n adlewyrchu goresgyniad imperialaidd. At hynny, wrth fapio ymlediad Cristnogaeth ar draws y byd, mae'r pasiant yn cyflwyno modd o ddychmygu datblygiad Cristnogaeth fyd-eang gyda Chymru'n ganolog iddo. Yn naratif y pasiant, clymir y llefydd 'arall' wrth Gymru, a dethlir rôl ddyrchafedig Cymru fel llestr yn y cynllun i uno'r llefydd hynny. Mewnolwyd y naratif hwn ar bob cyfle yng ngweithgaredd cyfranogwyr y Genhadaeth adref; er enghraifft, wrth sôn am y paratodau ar gyfer arddangosfa Genhadol Aberystwyth yn 1927, dywedir:

Daeth hanes am y chwirydd a'u cylchoedd gwaith, am ambell hen wreigan pan wrthi yn gweu yn dod o bosibl i wybod am y teimlad pleruser ei bod yn helpu i weu y pagan i mewn i deyrnas Nef.⁷⁶

Uchafbwynt golygfeydd episodig y *Pasiant* yw'r foment y try'r brodor yn Gristion. Nodweddir y golygfeydd gan amwysedd ynglŷn â statws y brodor – nes iddo gael tröedigaeth, mae ei enaid yn y fantol. Ond byr iawn yw cyfnod yr ansicrwydd hwn, ac unwaith y ceir cadarnhad

⁷⁵ Cynan, *Pasiant y Newyddion Da*, tt. 5–6.

⁷⁶ Y Parch. Roberts, T. E. (1927), yn *The Orient Missionary Exhibition*, t. 3.

o lwyddiant, daw'r olygfa fer i ben gydag emyn dathliadol sy'n clymu'r cyfranogwyr (y brodorion, y cenhadon a'r gynulleidfa sy'n gwyllo) mewn undod ysbrydol diymwahân. Undod yw hwn sy'n clymu'r foment hanesyddol a gynrychiolir ar lwyfan wrth realiti profiad y Cristnogion sy'n gwyllo, a hynny yng nghyd-destun diwinyddiaeth etholedigaeth. Mae'r cyd-destun defosiynol yn dymchwel y systemau cynrychioli sydd ar waith fel nad oes gwahaniaeth arwyddocaol rhwng cymeriad hanesyddol, y gynrychiolaeth o gymeriad hanesyddol, actor a gwyliwr. Fel gweithred ddefosiynol a dathliadol y gweithredwyd y pasiant, ac yn ei phortread o genhadu byd-eang, ymgorffora'r profiad o gymundod trwy ffydd. Serch hynny, yr oedd i agweddau theatraidd y perfformiad wedd ethnograffiaid a phoblogaidd a oedd yn sicrhau bod y brodor yn cael ei ddieithrio mewn termau esthetaidd. Dengys ffotograffau o'r actorion fanylder y gwisgoedd, a'r arfer o beintio wyneb er mwyn cynrychioli lliw croen. Yn hyn o beth, roedd y pasiant yn adlewyrchu'r diddordeb mewn cynrychiolaeth ethnograffiaid fanwl gywir yn ogystal â'r traddodiad poblogaidd o ddynwared hiliol.⁷⁷ Dyma'r estheteg drefedigaethol ar waith mewn cyd-destun lle yr oedd cynnwys ac arwyddocâd y ddrama, i'r gynulleidfa, yn ceisio dangos bod y dieithrio hwn bellach ar ben. Roedd y tyndra hwn rhwng ffurf allanol (theatraidd, yn y cyd-destun hwn), ac arwyddocâd ysbrydol neu fewnol, yn nodweddu allbynnau diwylliannol y Genhadaeth.

Yn yr olygfa ar ddiwedd y pasiant, sy'n dangos aberth y *Syiem* Casi, U Bor Singh, cyflwynir darlun yr oedd y Genhadaeth yn ei geisio – darlun yr oedd y gynulleidfa o dros dair mil o bobl yn dymuno ei weld.⁷⁸ Pwyslais yr olygfa yw natur aberthu'n ddrud dros fater o argyhoeddiad dwfn, ac esbonnir yng nghyflwyniad y pasiant nad 'y Cenhadwr gwyn yn unig a wnaeth hynny yn Khasia, ond ceir yno hefyd lawer Simon ddu o Cyrene yn barod i roi ei ysgwydd o dan y groes, wedi iddo weled ei Waredwr trwy aberth y Cenhadon'.⁷⁹ Lleolir yr olygfa yng nghynghorfa 'Cherrapoonjee'. Yn ôl y cyfarwyddiadau llwyfan, gosodir 'deuddeg o gerrig yn gylich, un ar gyfer pennaeth pob llwyth' yn unol ag arfer y cyngor llwythol (*dorbar*), a chyflwynir tri phennaeth, sef U Kunesing, U Shemmei ac U Borsing, sy'n gorfod dewis 'rhwng Crist neu Frenhiniaeth'.⁸⁰ Trafoda'r cyngor yr hyn a ddylai ddiwydd, sef coroni yr etifedd brenhinol U Borsing yn offeiriad, gan fod disgwyl i'r 'prif bennaeth' fod 'yn offeiriad yn ogystal â brenin'.⁸¹ Ymateb U Borsing yw na fedr 'aberthu byth mwy i ddemoniaid', ac yn y ddadl ddilynol, ei fyrdwn yw na all 'werthu Teyrnas Nefoedd hyd yn oed am Deyrnas Cherrapoonjee'.⁸² Wedi galw'r 'Sahib' (Dirprwywr Llywodraeth Prydain), sy'n pwysleisio hawl y bobl 'i bleidleisio fel y mynnoch', etholir U Hajan Manik yn 'frenin Cherrapoonjee', a

⁷⁷ Gwreiddir y perfformiadau hiliol hyn mewn traddodiad perfformio sy'n ymestyn yn ôl i theatr Ewrop yr Oesoedd Canol a chynt. Gweler Hornback, Robert (2018), *Racism and Early Blackface Comic Traditions: From the Old World to the New* (Llundain: Palgrave Macmillan).

⁷⁸ Awdur anhysbys (1929), *Y Brython*, 'Arddangosfa Genhadol Fawr y Methodistiaid Calфинаidd yn y Pafiliwn; a'u Pashiant "Y Newyddion Da" yn y Castell, gan R. J.', 27 Mehefin (Lerpwl: Hughes Evans a'i Feibion), 8.

⁷⁹ Cynan, *Pasiant y Newyddion Da*, t. 34.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid., t. 35.

⁸² Ibid.

chaiff ei goroni.⁸³ Daw'r olygfa i ben gyda Borsing yn gweddio, a chlywir côr yn canu geiriau Pantycelyn: 'Iesu, Iesu, 'rwyf Ti'n ddigon.' Mae'r llinellau 'Mwy trysorau sy'n Dy enw / Na thrysorau'r India i gyd,' yn gyswllt penodol â'r olygfa a fu, fel pe bai Borsing wedi ildio golud bydol a leolir yn India.⁸⁴ Tra bod yr olygfa'n atgyfnerthu llwyddiant y Genhadaeth, sef un o brif amcanion y perfformiad, mae'r pasiant yn defnyddio dulliau delwedol a symbolaidd heb gynildeb, ac yn anochel mae'r olygfa'n orsymleiddiad. I gychwyn, gwneir y camgymeriad o gyflwyno'r *Syiem* fel brenin, syniad cwbl ddieithr i ddiwylliant Casi.⁸⁵

Yn hanesyddol, roedd sefyllfa'r *Syiem* yn echrydus o dan Lywodraeth Prydain, a chyfyngwyd yn sylwedol ar ei hawliau. Lluniwyd cytundebau a rheoliadau i flaenoriaethu buddiannau'r swyddogion Prydeinig, gan ddiystyru'r *Syiem* yn llwyr.⁸⁶ Pan wrthododd Bor Singh ymgymryd â'i rôl yn 1875, ai ufuddhau i waharddiad y Genhadaeth na chawsai Cristion berfformio aberth (rhan o swydd y *Syiem*) yn unig yr oedd? Buasai Bor Singh yn ymwybodol mai rôl ddarostyngedig fyddai un y *Syiem* o dan reolaeth Prydain, ac mewn gwirionedd, ei ffydd Gristnogol sy'n caniatáu iddo ymwrthod â rheoliadau'r weinyddiaeth Brydeinig. Beth bynnag fo'r rheswm, achosodd ei wrthodiad i fod yn *Syiem* bryder i'r Genhadaeth, a cheisiodd y cenhadon John Roberts, Hugh Roberts a T. Jerman Jones ddwyn perswâd arno i newid ei feddwl a chymryd yr awenau. Yn ôl H. W. Sten, roedd y sefyllfa yn nhalaiith Nongkhlaw yn fregus iawn hyd nes y cytunwyd y gallai Cristion fod yn bennaeth llwythol, felly mae'n dra phosibl mai ceisio atal rhyfel cartref oedd y cenhadon.⁸⁷ Ffactor arall oedd y ffaith bod ymlediad daeryddol y Genhadaeth yn ddibynnol ar arwyddo cytundeb gyda'r *Syiem*. Roedd y Genhadaeth yn rhan o wead gwleidyddiaeth leol y Bryniau, a dibynnai trefniadau manteisiol ar berthynas y cenhadon â phenaethiaid llwythol. Ni fedrai cynrychiolaeth arwynebol y pasiant gyflwyno'r cymhlethdod hwn, a dameg syml ynglŷn ag ildio golud a grym bydol yn enw Cristnogaeth yw stori Bor Singh yma. Ac eto, mae arwyddocâd Bor Singh yn cwmpasu agwedd nad oes modd ei chyfannu'n hawdd, sef grym

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Datblygwyd y thema hon ers yr Oesoedd Canol, pan bortreadwyd India fel gwlad gyfoethog a pharadwysaidd lle y gwreiddir pob dymuniad. Daeth y ddelweddau yn bwysig mewn emynau Cymraeg yng nghyfnod y Diwygiad Mawr. Cred D. Ben Rees 'fod hiraeth Pantycelyn am India'n un o'r rhesymau pam yr oedd yr arweinwyr yn Lerpwl am drefnu'r maes cenhadol rywle ar yr isgyfandir hwnnw'. Rees, D. Ben (gol.) (2001), *Llestri Gras a Gobaith: Cymry a'r Cenhadon yn India* (Lerpwl: Cyhoeddiadau Modern Cymreig Cyf.), t. 212.

⁸⁵ Roedd y canfyddiad o'r arweinwyr hyn fel 'Raja' yn porthi'r syniad a grewyd gan ysgolheictod Prydeinig o'r wladwriaeth Hindŵaidd fel brenhiniaeth ddwyfol. Yn ôl Ronald Inden, nodweddyd y naratif am 'frenhinoedd' India gan ddisgrifiadau o'u methiant i gyd-fyw â'i gilydd, a defnyddiwyd hynny i wthio'r syniad bod angen gorfodi undod gwleidyddol ar y wlad trwy rinwedd rhesymeg y Gorllewin. Roedd y cysyniad o frenhiniaeth yn un o'r agweddau hanfodol hynny a luniwyd gan y weinyddiaeth Brydeinig er mwyn hyrwyddo'r broses o wladychu. Gweler Inden, *Imagining India*, t. 5.

⁸⁶ Yn 1859, rhaid oedd i bob *Syiem*, wrth ei benodi, arwyddo cytundeb gyda Llywodraeth Prydain, ac ar sail y cytundeb hwnnw y cymeradwywyd ei ethol. Erbyn 1867, roedd y cytundeb yn cynnwys ildio mwynau ei dalaith gan dderbyn hanner yr elw amdanynt, ildio'r hawl i unrhyw rhan o'i dir, a rhoi cymorth i agor heolydd newydd yn y dalaith. Aitchison, O C. U. (1909), *A Collection of Treaties, Engagements, and Sanads Relating to India and the Neighbouring Countries*, Vol II, 4ydd argraffiad (Calcutta: Superintendent Government Printing), cymal XLIV, pwynt 6 ac 8.

⁸⁷ Sten, *Khasi Poetry, Origin and Development*, t. 19.

apêl Cristnogaeth anghydfurfiol yng nghyd-destun y frwydr wleidyddol a diwylliannol a feddiannai bywydau'r bobl Casi. Roedd i genadwri Thomas Jones, John Roberts a nifer fawr o'r cenhadon eraill atyniad arbennig yng nghyd-destun y profiad trefedigaethol, ac mae i'w profiad o ddysg agweddu tanseiliol yng nghyd-destun ymlediad grym Prydain ar ddiwedd y bedwaredd ar bymtheg. Nid yw olrhain presenoldeb yr egni hwn yn yr archif yn fater hawdd, ond fe ymddengys o bryd i'w gilydd, ac mae'n gyfrifol am y math hwn o ddatganiad:

Annioddefol i wledydd y Dwyrain heddyw ydyw ymyriad y cenhedloedd gwyn a'u hamgylchiadau mewnol a chartrefol. Nid yw'r Prydeiniwr, yng ngolwg yr Indiaid, ond estron yn eu gwlad; pa hawl sydd ganddo [y Prydeiniwr] i'w llywodraethu, ac i ymyryd a'u materion cymdeithasol a gwleidyddol? Gofynnant pam na chant hwy, fel y Prydeinwyr eu hunain, ryddid i ddatblygu eu bywyd cenedlaethol yn ol eu greddfau a'u dyheadau? ... Nid yw'r cri am gydraddoldeb ond y cri naturiol, yr hawl yn hytrach, o gael ei gydnabod yn *ddyn*.⁸⁸

Roedd y dramodwyr Casi eisoes wedi cynnig trafodaeth ar y mater, gan ymwneud â themâu mewnffudo, hil, hunaniaeth ddiwylliannol a chrefyddol, traddodiad, cyfiawnder ac ymwybyddiaeth wleidyddol. Amlygir y themâu hyn mewn digwydd dramataidd sy'n gyfrwng i fynegi'r tyndra rhwng y duedd fodernaidd Orllewinol a gysylltir â Christnogaeth, a diwylliant a chrefydd traddodiadol y Casiaid. Roedd dramodwyr fel Mondon Bareh, sy'n mynd i'r afael â'r profiad trefedigaethol mewn modd cymhleth, yn rhai a addysgwyd yn system addysg Cenhadaeth y Methodistiaid Calfinaidd.

Ar ddiwedd y 1960au, gadawodd y cenhadon olaf Fryniau Casia a Jaiñtia am nad oedd y sefyllfa yn Shillong yn ddiogel o ganlyniad i symudiad talaith y Bryniau (*Hill State Movement*), a fu'n rheswm dros beidio ag ymestyn fisas y cenhadon olaf.⁸⁹ Yr oedd hynny a'r ymwybyddiaeth gynyddol fod Eglwys Bresbyteraidd India bellach wedi ei sefydlu, a bod India'n wlad annibynnol, yn ddigon i warantu diwedd y fenter. Serch hynny, ni fu pall ar ganlyniadau diwylliannol y gyfnewidfa.

Wrth i amser fynd rhagddo, y perygl yw bod canlyniadau'r gyfnewidfa ddiwylliannol yn gwreiddio mor ddwfn fel eu bod yn anweledig. Wedyn, mae'n rhaid dilyn awgrym Rustom Bharucha i amddiffyn y rhwydweithiau rhyngddiwylliannol a chwestiynu'r hyn sy'n gyffredin:

The task that lies ahead in popularizing 'a new consensus about intercultural histories' (Mercer 1997: 41), necessitates not merely a defence

⁸⁸ Awdur anhysbys (1926), 'Problem Lliw', *Y Cenhadwr, Cylchgrawn Cenhadol y Methodistiaid Calfinaidd*, Mawrth, t. 43.

⁸⁹ Shillong oedd prifddinas Assam ers y cyfnod trefedigaethol. Yn 1960, pasiodd cynulliad Assam ddeddf iaith, a wnaeth Assamaeg a Saesneg yn ieithoedd swyddogol y dalaith. Roedd hyn yn fygythiad mawr i fodolaeth ieithoedd brodorol y Bryniau. Ymunodd arweinwyr llwythau'r Garo a'r Jaiñtia â'r arweinwyr Casi er mwyn protestio yn erbyn y ddeddf ac i wthio am wahanu'r rhanbarthau llwythol oddi wrth dalaith Assam. Yn 1970, sefydlwyd Meghalaya yn dalaith yn Assam, ac erbyn 1972 fe'i sefydlwyd yn dalaith lawn yn India gyda Shillong yn brifddinas, a symudwyd prifddinas Assam i Guwahati.

of what was (always) intercultural, but a de-hegemonization of what is assumed to be ‘ordinary’.⁹⁰

Ac er mwyn gwneud hynny, mae’n rhaid bod yn ymwybodol iawn o’n gwleidyddiaeth a’n syniadaeth ein hunain:

The challenge for any intercultural worker is to disimbricate his/her intervention from existing hegemonies by working consciously, if not subversively, against the grain of assumed norms.⁹¹

Wrth lunio ymateb theatraidd cyfoes i’n perthynas ryngddiwyllyannol (un o amcanion y prosiect ymchwil y mae’r erthygl hon yn deillio ohono), mae’n rhaid sicrhau ein bod yn gweithio mewn modd sy’n herio’r normau tybiedig ynghylch ein hunain a’n perthynas ag ‘eraill’. Wedi i ni lunio ymateb theatraidd newydd, yn gywaith rhwng artistiaid o Gymru ac India, rhoddir datganiad pellach ynghylch creu theatr ‘yn groes i’r graen’. Datganiad yn seiliedig ar brofiad ymarferol fydd hwn, yn trafod creu gwaith yn seiliedig ar y gyfnewidfa ddiwyllianol, ac sydd mor ymwybodol ag y gall fod o’r perthnasau grym sy’n llechu yn yr hanes.

Llyfryddiaeth

Aitchison, O. C. U. (1909), *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, vol. II (Calcutta: Superintendent Government Printing).

Awdur anhysbys (1929), ‘Arddangosfa Genhadol Fawr y Methodistiaid Calфинаidd yn y Pafiliwn; a’u Pashiant “Y Newyddion Da” yn y Castell, gan R. J.’, *Y Brython*, 27 Mehefin (Lerpwl: Hughes Evans a’i Feibion), 8.

Awdur anhysbys (1926), *Y Cenhadwr, Cylchgrawn Cenhadol y Methodistiaid Calфинаidd*, Mawrth (Caernarfon: Llyfrfa’r Cyfundeb).

Bareh, Mondon (1964), *Ka Drama U Mihsngi* (Shillong: Hills Co-operative Printing Press).

Bareh, Mondon (1940), *Centenary History Ka Balang Presbyterian* (Shillong: Khasi Jaiñtia Presbyterian Synod).

Bharucha, Rustom (2000), *The Politics of Cultural Practice: Thinking Through Theatre in an Age of Globalization* (Hanover: Wesleyan University Press).

Chatterjee, Sudipto (1995), ‘*Mise-en(colonial)-scène: The Theatre of the Bengal Renaissance*’, yn Gainor, J. Ellen (gol.), *Imperialism and Theatre: Essays on World Theatre, Drama and Performance* (London: Routledge), tt. 19–37.

⁹⁰ Bharucha, Rustom (2000), *The Politics of Cultural Practice: Thinking Through Theatre in an Age of Globalization* (Hanover: Wesleyan University Press), tt. 32. Mae’r cyfeiriad mewnol yn y dyfyniad at Mercer, Kobena (1997), ‘Interculturalism is Ordinary’, yn Lavrijsen, Ria (gol.), *Intercultural Arts Education and Municipal Policy* (Amsterdam: Royal Tropical Institute), tt. 34–44.

⁹¹ Bharucha, *The Politics of Cultural Practice*, tt. 32–33.

- Chatterjee, Sudipto (2007), *The Colonial Staged: Theatre in Colonial Calcutta* (London, New York & Calcutta: Seagull Books).
- Chowdhury, J. N. (1978), *The Khasi Canvas: A Cultural and Political History* (Calcutta: Navana Printing Works).
- Codell, Julie F. et al. (goln) (1998), *Orientalism Transposed: The Impact of the Colonies on British Culture* (Aldershot and Brookfield, VT: Ashgate Press).
- Cynan (1929), *Pasiant y Newyddion Da* (Caernarfon: D. W. Davies).
- Das Gupta, Hemendra Nath (1988), *The Indian Stage* (New Delhi: Gian Publishing House).
- Handbook of Foreign Missionary Exhibition under the auspices of churches of Llanidloes and disctrict, Gleinant, Llandinam and Caersws to be held in China Street Sunday School Hall Llanidloes, Wednesday, Thursday and Friday, March 4th, 5th and 6th, 1914* (Llanidloes: J. Ellis, Printer).
- Hornback, Robert (2018), *Racism and Early Blackface Comic Traditions: From the Old World to the New* (London: Palgrave Macmillan).
- Inden, Ronald (2000), *Imagining India*, 2^{il} argraffiad (London: C. Hurst and Co).
- Jones, Aled Gruffydd (1998), “Meddylier am India”: tair taith y genhadaeth Gymreig yn Sylhet, 1887–1947’, *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion 1997*, 4, 84–110.
- Jones, Aled (2003), ‘Welsh Missionary Journalism in India, 1880–1947’, yn Codell, Julie F. (gol.), *Imperial Co-histories: National Identities and the British and Colonial Press* (London: Associate University Presses).
- Jones, Dafydd A. (2015), “I am an Imperialist to the Backbone”: the Reverend Dr John Roberts (1842–1908)’, *Cylchgrawn Hanes y Methodistiaid Calfinaidd*, 39, 69–100.
- Kharakor, Philomena Assilian (1998), *Biblical Influence on Pre-Independence Khasi Literature* (New Delhi: Scholar Publishing House).
- Kharwanlang, Radhon Sing Berry (2016), *The Teaching of Elders: Ka Jingseng Tymmen, Parts I and II*, cyfieithiad gan Bijoya Sawian (Guwahati: Vivekanda Kendra Institute of Culture).
- Lal, Ananda (gol.) (2009), *Theatres of India: A Concise Companion* (Oxford: Oxford University Press).
- Lloyd, J. Meirion (1989), *Hanes Cenhadaeth Dramor Eglwys Bresbyteraidd Cymru, Y Bannau Pell: Hanes Cenhadaeth Mizoram* (Caernarfon: Gwasg Pantycelyn).
- Lyngdoh, R. S. (1973), *Soso Tham Birth Centenary Celebrations Souvenir, 1873–1973* (Shillong: Soso Tham Birth Centenary Committee).
- Lyngdoh, R. S. (1982), *Rympei Theatrical Centre Souvenir (1973–82)* (Laitumkrah, Shillong: dim enw cyhoeddwr).
- Lyngdoh, R. S. (1979), *Ka Histori Ka Thoh Ka Tar Bynta I* (Shillong: K. M. Lyngdoh Nongbri).
- Majaw, S. S. (1982), *Ki Syrwet Jingshai* (Shillong: Scorpio Printers).
- Mercer, Kobena (1997), ‘Inter-culturality is Ordinary’, yn Lavrijsen, Ria (gol.), *Inter-cultural Arts Education and Municipal Policy* (Amsterdam: Royal Tropical Institute), tt. 34–44.

- Morris, J. H. (1907), *Hanes Cenhadaeth Dramor y Methodistiaid Calфинаidd Cymreig* (Caernarfon: Llyfrfa y Cyfundeb).
- Mukherjee, Sushil Kumar (1982), *The Story of the Calcutta Theatres 1753–1980* (Calcutta a New Delhi: Sterling Publishers).
- Nongbri, Tiplut (2000), 'Khasi Women and Matriliney: Transformations in Gender Relations', *Gender, Technology and Development*, 4 (3), 359–96.
- The Orient Missionary Exhibition, Arddanghosfa Genhadol Henaduriaeth Gogledd Aberteifi. University Hall Aberystwyth, May 10, 11, 12, 13, 1927, Illustrated Handbook* (1927) (Aberystwyth: Cambrian News).
- Owain, O. Llew (1948), *Hanes y Ddrama yng Nghymru 1850–1943* (Lerpwl: Gwasg y Brython).
- Pathak, Namrata (2015), *Trends in Contemporary Assamese Theatre* (India: Partridge).
- Pariat, Peace Roy (1979), *Shangkhawiah Ki Rang* (Shillong: R. J. Khongwir).
- Porter, Andrew (2004), *Religion versus empire? British Protestant missionaries and overseas expansion, 1700–1914* (Manchester: Manchester University Press).
- Rees, D. Ben (gol.) (2001), *Llestri Gras a Gobaith: Cymry a'r Cenhadon yn India* (Lerpwl: Cyhoeddiadau Modern Cymreig Cyf.).
- Roberts, John (gol.) (1949 [1896]), *Ka Khasi Fourth Reader: Ka Kot Pule Basaw*, 14eg argraffiad (Shillong: E. Adams for the Welsh Mission Khasi Hills, Assam).
- Roy, Anindyo (2005), *Civility and Empire: Literature and Culture in British India, 1822–1922* (London: Routledge).
- Roy, Hari Charan, a Roy, Dino Nath (1979), *Saw Tylli Ki Drama* (Shillong: Ri Khasi Press).
- Rubin, Don et al. (2001), *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre: Asia/Pacific* (London: Routledge).
- Said, Edward (2003), *Orientalism*, argraffiad newydd (Harmondsworth: Penguin Books).
- Sanneh, Lamin (1993), *Translating the Message: The Missionary Impact on Culture* (New York: Orbis Books).
- Savarese, Nicola (2010), *Eurasian Theatre: Drama and Performance Between East and West from Classical Antiquity to the Present* (London: Routledge).
- Singh, Namvar (2003), 'The Nineteenth century Indian Renaissance: myth or reality', yn Singh, Avadesh K., *Indian Renaissance Literature* (New Delhi: Creative Books), tt. 53–79.
- Singh, Kynpham (1979), *Ki Por bad ki Kam u Rash Mohon Roy* (Shillong: Kynpham Singh).
- Sten, H. W. (2016), *Khasi Poetry: Origin and Development*, 2^{il} argraffiad (New Delhi: Mittal Publications).
- Swer, Bevan (2005), *Khasi Drama: Its Origin and Development* (Shillong: Khasi Book Stall).
- Trivedi, Poonam, a Bartholomeusz, Dennis (goln) (2005), *India's Shakespeare: Translation, Interpretation, and Performance* (Newark: University of Delaware).
- Viswanathan, Gauri (1989), *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India* (New York: Columbia University Press).

Williams, E. H., 'A Report on the Revival at Laittyra', yn Bareh, Mondon (1940), *Centenary History Ka Balang Presbyterian* (Shillong: Khasi Jaiñtia Presbyterian Synod).

Williams, Ioan (2006), *Y Mudiad Drama yng Nghymru 1880–1940* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).

Y Drysorfa (1892), 'Cenadon Newydd' yn 'Cronicl Cenadol', 737 (LXII), 119.